

RECENSIONS

Ramon CORTS i BLAY, Joan GALTÉS i PUJOL i Albert MANENT i SEGIMON (dirs.), *Diccionari d'història eclesiàstica de Catalunya*, vol. II (D-O). Barcelona, Generalitat de Catalunya - Editorial Claret 1998.

Durante los primeros meses de 2000, ha aparecido el segundo volumen de esta obra, felizmente puesta al alcance del público desde el año 1999. El presente volumen causa una sensación muy agradable. No se le cae a uno de las manos. Todo lo contrario. Es elegante, serio, con buena tipografía, redacción impecable, sabia distribución de los tipos de letra.

Hilari Raguer, al hacer la recensión del primer volumen en esta misma revista (cf. *Analecta Sacra Tarraconensia*, vol. 72 [1999] 514-516), venía a presentar los rasgos generales de la obra: directores, asesores, responsables de redacción y coordinación, colaboradores, estructura de los artículos, acotaciones geográficas, etc. Por tanto, no hará falta volver ahora sobre los mismos puntos.

Una lectura atenta del nuevo volumen descubre fácilmente unas dimensiones que entrecruzan y entrelazan, en sentido transversal, todas sus páginas. Entre otras, pueden citarse las siguientes.

1ª. La vitalidad de la Iglesia en Cataluña, hablando en general, es en su conjunto, muy positiva. En ella han entrado en juego personajes, instituciones, fuerzas y realizaciones que abren espontáneamente el corazón a la esperanza.

2ª. Las raíces cristianas de la Cataluña de todos los tiempos; pero, muy especialmente, de la Cataluña medieval. No es posible no verlas. Están ahí, en cada vuelta de página. El cristianismo impregnó durante muchos siglos la entraña de la sociedad catalana. Ahí estriba en buena parte el valor de estas páginas, las cuales facilitan al lector la inmersión en la vida religiosa de la Cataluña medieval. Porque la riqueza informativa que ofrecen es enorme: monasterios, conventos, dirigentes, instituciones, lugares. Elementos que, en ocasiones, ya no existen, pero que nutrieron la vida cristiana del país durante siglos. Por ello, las 773 páginas del volumen resultan sencillamente necesarias para el

conocimiento de la historia de la Iglesia catalana y, a través de ella, de la misma Cataluña.

3ª La proyección de la Iglesia en Cataluña hacia las demás iglesias. Es impresionante el número de misioneros y misioneras que han prestado su servicio eclesial en otras latitudes, concretamente en Sudamérica y Filipinas. Unos nacieron en Cataluña y se marcharon a tierras lejanas; otros nacieron y trabajaron fuera de Cataluña y acabaron integrándose en el país.

4ª. La aportación a las ciencias, y no sólo a la ciencia eclesiástica. Muchos obispos, sacerdotes y religiosos se han dedicado, en un grado o en otro, a la vida intelectual. Entre ellos se encuentran teólogos, biblistas, historiadores, juristas, filólogos, sociólogos, poetas, músicos, artistas. Y lógicamente han sido escritores que han dejado detrás de sí una estela interminable de publicaciones. En este grupo intelectual entran también los seglares.

5ª. La presencia de la Iglesia catalana en dos campos que le han sido, y siguen siendo, campos preferentes de su actividad: el social y el educativo. En el primero se subraya el esfuerzo realizado en la atención a los pobres, enfermos y ancianos; en el segundo, la dedicación a las tareas educativas, sobre todo, por medio de las congregaciones religiosas.

6ª. La Iglesia sufriente, tal como emerge en los nombres de aquellas personas —eclesiásticas o no— quienes, en la persecución religiosa durante la guerra civil española (1936-1939), fueron víctimas de la violencia.

Todo esto lo consigue el *Diccionari* empleando a fondo dos instrumentos que le son propios: la biografía, generalmente corta, de los protagonistas, y la descripción condensada de lugares, instituciones, movimientos, publicaciones, empresas, etc. Vayan algunos ejemplos que pueden aproximar al lector a los contenidos principales del volumen.

*Las *biografías* son numerosísimas. La mayoría se refiere a los eclesiásticos. Pero no están ausentes los seglares, como Josep Deloncle, Josep Maria Folch i Torres, Josep Maria López-Picó, Joan Maragall i Gorina, Francisco Mera Bermejo, Nativitat Mir i Rocafort, Francesc Monsalvatje i Fossas.

*Entre los *lugares* están las diócesis (Girona y Lleida), las iglesias, las parroquias —muy numerosas, algunas antiquísimas—, los monasterios (abadias, prioratos), los santuarios, las ermitas, antiguos territorios eclesiásticos. Lugares que, a veces, apenas son reconocibles, porque ya pasaron a la historia. Pero el *Diccionari* nos recuerda los nombres de los protagonistas, por medio de las listas correspondientes (episcopologi, abaciologi, priorologi).

*Entre las *instituciones* se hallan Equips de la Mare de Déu, Facultat de Teologia de Catalunya, Fundació Joan Maragall, Esade, Intermón, Justícia i Pau..., y múltiples congregaciones y órdenes religiosas al lado de varios Institutos (Biològic de Sarrià, Borja de Bioètica, Catòlic d'Estudis Socials de Barcelona, Politècnic Salesià, Químic de Sarrià...).

*Entre los *movimientos católicos* de diversa índole se recuerdan democràcia cristiana a Catalunya, Federació Catalana de l'Ensenyament Lliure, Federació Catalana d'Estudiants Catòlics, Foment de Pietat Catalana, franciscanisme cultural, il.luminisme català, Il.lustració catòlica, integrisme catòlic, Lliga Espiritual de la Mare de Déu de Montserrat...

*Entre las *publicaciones* se deja constancia no sólo de las más conocidas por su difusión –diarios como *El Matí*, *Diario de Cataluña*, *Diario de Lérida*, y revistas como *Estudios Franciscanos*, *La Familia*, *Foc Nou*– sino también de otras muchas de carácter más bien local (diocesano).

*Entre las empresas de signo católico se citan la Editorial Estela, Edicions Don Bosco, La Formiga d'Or, Herder (editorial y librería)...

La sección de nombres comunes no tiene desperdicio alguno. Tal vez, no representa lo más típico de una obra como la que estamos reseñando, pero, con todo, se ha de tener en cuenta, porque el volumen de información que proporciona es más que respetable. Algunas entradas ofrecen un contenido sencillo –dècima, dejuni, delme, dimissòries, diürnal, escapulari, etc.–; otros, en cambio, guardan unas resonancias históricas muy importantes –desamortització, devoció popular, ecumenisme, escultura religiosa, església, gal.licanisme, gravat religiós, imatgeria religiosa, indulgència, jansenisme, litúrgia, luteranisme, missions populars, modernisme religiós–. Hace bien el *Diccionari* cuando a estos términos y a otros similares les concede un tratamiento amplio y cuidadoso: así se convierten en pequeños estudios monográficos de valor.

El estilo que, bajo la guía de los directores, han adoptado los autores –cada uno de ellos, en general, especializado en la materia que trata– es conciso, sereno y de tono académico. Aquí no se viene a exponer grandes teorías o grandes perspectivas históricas, sino, como tiene que ser, a aducir los datos históricos concretos y exactos: nombres, fechas, rasgos, hechos, publicaciones. Precisamente esta solicitud por la síntesis bien hecha y *cuantificada* es una de las cualidades más valiosas del *Diccionari*.

Otra de las cualidades positivas es la apertura eclesial y cultural que los directores han querido dar a su trabajo. Lo cual se hace patente en el enfoque ecumenista. Por ejemplo, el protestantismo y el metodismo no están ausentes de estas páginas.

Es inevitable que en un volumen de 773 páginas haya alguna incorrección tipográfica e, incluso, conceptual. Personalmente, lamentamos sobre todo algunas ausencias. A Lluís Maria de Llauder i Dalmases se le cita de paso, al menos, en las páginas 365, 401 y 491: ¿por qué, entonces, no se le ha concedido un lugar propio? Lo mismo ocurre con Fèlix Millet i Maristany, a quien se le nombra como un personaje de relieve en las páginas 150-151 y 595, pero a quien no se le asigna una entrada. Al presentar la figura del obispo Lluch i Garriga, se nombra su Institut Català d'Artesans i Obrers, el cual tenía un «amplíssim programa de reformes socials», según se dice en la página 508, pero nos quedamos con las ganas de conocer tal programa, porque dicho instituto carece de un tratamiento propio, a pesar de que ya ha sido objeto de algunos estudios.

Asimismo, pensamos que se podría haber sido más generoso al introducir las llamadas a otros vocablos (flecha indicativa), con lo que se hubiera asegurado mejor la trabazón interna de la obra.

En alguna ocasión menos relevante, se nota que el autor no domina el tema. Como ocurre en el nombre de Lluís Martí-Codolar i Gelabert, donde hay algunas inexactitudes y donde no se dice lo que es más interesante desde la perspec-

tiva de la historia de la Iglesia, es decir, que fue amigo íntimo de san Juan Bosco y un gran cooperador salesiano. A través de su señora, María de la Consolación Pascual y de Bofarull, estuvo emparentado con esta ilustre familia, algunos de cuyos miembros alcanzaron una cierta significación en la Iglesia barcelonesa de finales del XIX y comienzos del XX.

En fin, al concluir esta reseña deseamos declarar que damos por muy empleadas las horas abundantes que hemos dedicado a la lectura en el convencimiento que ya teníamos: que los cultivadores y los amantes, en general, de la historia de la Iglesia en Cataluña tienen en el presente *Diccionari* una fuente de conocimiento prácticamente inagotable, de la cual ya nadie puede prescindir. Ha sido, y sigue siendo, una tarea colectiva admirable y digna de todo encomio.

Ramon ALBERDI

Francisco de ENZINAS, *Epistolario*. Edición crítica por Ignacio J. García Pinilla. (Travaux d'Humanisme et Renaissance, 290). Genève, Librairie Droz 1995. XXX + 687 pp.

Edición completa (con el texto latino, traducción castellana, introducción y notas) del epistolario del humanista burgalés Francisco de Enzinas (Burgos 1520 - Estrasburgo 1552) el cual, nacido en una familia de gran tradición comercial con Inglaterra y Flandes, se formó inicialmente con maestros de talante humanista en su ciudad natal. Después, durante el año 1539 se matriculó en el prestigioso Collegium Trilingüe de Lovaina, donde entró en contacto con las obras de Lutero, Calvino y Melanchthon; allí concibió el proyecto de traducir el Nuevo Testamento al castellano, arduo trabajo que culminaría siendo estudiante en Wittenberg (donde vivía alojado en casa de Philip Melanchthon). Esta versión castellana del N.T. se imprimió el año 1543 en los Países Bajos, entonces bajo soberanía hispana (y con Inquisición!), por lo cual tuvo que huir de la cárcel inquisitorial de Bruselas el año 1545. De nuevo en Wittenberg, se dedicó a estudiar y traducir a los autores clásicos (Plutarco, César, Livio, etc.), y después de una fugaz estancia en la Universidad de Cambridge, en noviembre de 1549 se estableció en Basilea para publicar sus obras con impresor propio, pero al cabo de un año se trasladó con su esposa a Estrasburgo, y allí moriría, víctima del contagio de la peste, a finales del año 1552.

El profesor García Pinilla, además de ofrecernos una excelente nota biográfica sobre Francisco de Enzinas (en las pp. XVII-XXXIII), ha preparado concienzudamente la edición crítica del texto latino de las cartas (ordenadas cronológicamente) escritas y recibidas por Enzinas entre 1541 y 1553, junto con una cuidada versión al castellano. Tenemos que destacar los textos epistolares cruzados entre Enzinas y Calvino, y entre Enzinas y Melanchthon; de gran interés para los investigadores de los antiguos reformistas hispanos, y para la historia del protestantismo en general. La obra se completa con un valioso índi-

ce de nombres en las pp. 675-686, si bien se echa de menos un índice toponímico, imprescindible en obras de estas características.

V. S.

Diana SOTO ARANGO, Miguel-Ángel PUIG SAMPER y Luis-Carlos ARBOLEDA (eds.), *La Ilustración en América Colonial. Bibliografía crítica*. (Col. Actas, 7). Madrid, CSIC y Doce Calles 1995. 233 pp.

Conjunto de estudios que nos ofrecen un amplio análisis historiográfico sobre el impacto de la Ilustración en los territorios de la América colonial. Los autores, desde varias perspectivas, ponen de relieve la notable influencia que suscitó el pensamiento ilustrado en las universidades coloniales hispanas, sin descuidar presentarnos, también, el grado de desarrollo de las ciencias ilustradas y de la técnica dieciochesca en Latinoamérica, así como el gran valor (para la historia de la ciencia) de las expediciones botánicas realizadas durante el siglo XVIII. De gran interés y utilidad es el trabajo del profesor Marcos Cueto sobre las fuentes archivísticas y bibliográficas para la historia de la ciencia peruana (1700-1821) conservadas en su mayoría en el «Archivo General de la Nación» en Lima (Cf. pp. 179-199). Se echa mucho de menos un índice de nombres y de lugares. Las ilustraciones, muy acertadas y adecuadas al texto.

A.S.T.

Ana AZANZA ELIO, *Diccionario de pensadores. [Vol.] I: Pensadores navarros. Siglos XII-XX*. Navarra, Ediciones Eunat 1996. 406 pp.

Recopilación de las principales fuentes bio-bibliográficas para el estudio de los más destacados escritores navarros de filosofía y teología. Se echa de menos la consulta de algunas bibliotecas especializadas, como la Biblioteca Balmes y Biblioteca Hispano-Caputxina, de Barcelona, con joyas bibliográficas de antiguos escritores, y con ejemplares, muy raros, especialmente en la BHC, de las publicaciones teológico-morales del capuchino Jaime de Corella (1657-1699), no registrados por la autora; por ejemplo, las ediciones de la *Práctica del confesionario*, [sic] publicadas en Valencia el año 1689, en Pamplona el 1690, en Barcelona el 1694, en Madrid los años 1697, 1710, 1723, y la publicada por la famosa imprenta Ibarra en el año 1757, etc. Tampoco el *Diccionario de pensadores* registra las ediciones de la *Suma de la teología moral* publicadas en Valencia el año 1690, en Barcelona los años 1693, 1694 y 1700, en Madrid los años 1697, 1707 y 1718, etc. Así como también echamos de menos la no utilización de repertorios bibliográficos especializados, como la obra *Lexicon Capuccinum. Promptuarium historico-bibliographicum Ordinis Fratrum*

Minorum Capuccinorum, (Roma 1951), con referencias bio-bibliográficas a Jaime de Corella; [Cf. col. 784], etc. La obra de la profesora Azanza Elío, no obstante, presenta un gran interés y utilidad para los investigadores de la historia de la cultura hispana y de las mentalidades en general.

Valentí SERRA

E. HERNÁNDEZ, *Vocabulario en lengua castellana y mexicana de Fray Alonso de Molina. Estudio de los indigenismos léxicos y registro de las voces españolas internas*. (Biblioteca de Filología Hispánica, 15), Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas 1996. XXIV + 450 pp.

A partir de la llegada de los europeos al llamado «Nuevo Mundo», casi de inmediato los misioneros franciscanos en los territorios aztecas realizaron un doble esfuerzo de adaptación lingüística: el aprendizaje (y estudio) de la lengua indígena y la enseñanza de la castellana. El náhuatl, denominado también mexicano o azteca, era la lengua comercial y de civilización de casi todo el imperio azteca antes de la conquista hispana, y por esa poderosa razón fue la lengua que, prioritariamente, emplearon los misioneros franciscanos para su labor evangelizadora.

A propósito de las lenguas americanas, es bien conocido que los hijos de San Francisco realizaron una gran labor lingüística, componiendo artes y diccionarios; su aceptación e interés hacia lo autóctono, y su actitud abierta y positiva hacia la lengua y hacia la cultura indígena, facilitó enormemente la comunicación, la cual posibilitó, en gran medida, la organización de la sociedad y cultura de la América colonial. Una de las más destacadas aportaciones al estudio del náhuatl clásico es el primer vocabulario que publicó el misionero franciscano Alonso de Molina en 1555; [Cf. *Aquí comienza un vocabulario en lengua Castellana y Mexicana. Compuesto por el muy reverendo padre fray Alonso de Molina, guardián del convento de Sant Antonio de Tetzcuco de la orden de los frailes Menores*. México, En casa de Joan Pablos, 1555]; diccionario confeccionado con gran meticulosidad, siguiendo el modelo del *Vocabularium* editado en 1492 por el sabio humanista Elio-Antonio de Nebrija († 1522). La investigadora Esther Hernández, bajo el patronazgo del Consejo Superior de Investigaciones Científicas (CSIC), ha logrado analizar detenidamente el vocabulario de indigenismos léxicos contenidos en el *Vocabulario en lengua Castellana y Mexicana* de fray Alonso de Molina, que todavía persisten en el castellano actual, reflejo de la impronta de las lenguas americanas sobre las hispanas; por ejemplo: *aguacate, batata, cacao, cacique, canoa, hamaca, jicara, maíz, metate, mico, petaca, sabana, tomate*, etc. La autora, a lo largo de su monografía, examina los procedimientos de adaptación de estos indigenismos a las lenguas hispanas, y pone de relieve que la obra lexicográfica del padre Molina mantiene su interés hasta nuestros días, no solamente por tratarse del primer vocabulario impreso en América, sino porque continúa siendo la autoridad máxima

para el estudio del náhuatl clásico. A modo de complemento se ofrecen, en las pp. 415-430, unos índices analíticos y de palabras, utilísimos, para el manejo del volumen.

V. S.

Antonio Linage Conde, Biobibliografía, Alcalá la Real. Centro de Estudios Históricos Cármen Juan Lovera 2000, 41, 110 pp.

Este libro de biobibliografía del Dr. Antonio Linage Conde fue editado por el Ayuntamiento de Alcalá la Real (Jaén) en colaboración con el Instituto de Historia Eclesiástica y de las Religiones, como homenaje al profesor Linage, dentro de las Segundas Jornadas de Historia de la Abadía, celebradas en Alcalá la Real del 12 al 15 de noviembre de 1998. Comienza con la biografía del Dr. Linage trazada por Adela Tarifa, que recorre la vida del mismo desde su nacimiento en Sepúlveda (Segovia) en 1931, pasando por las experiencias personales y familiares de la última Guerra Civil española, sus estudios, especialmente de derecho, que le llevaron a ser a sus 23 años el notario más joven de España, residiendo en Fortuna, Teruel y Valencia, donde defendió su tesis doctoral sobre la personalidad internacional de la Santa Sede, Salamanca, donde se doctoró en Letras, y finalmente Madrid, donde reside desde 1980.

Hombre de biblioteca más que de archivo, desde muchos años atrás sintió atracción literaria por los benedictinos, a cuya historia ha dedicado siete volúmenes, en *San Benito y los benedictinos*, a los que precedieron otros con los *Orígenes del monacato benedictino en la Península Ibérica y El monacato en España e Hispanoamérica*, por citar sólo los más importantes, que le han dado justa fama internacional por ser esta obra imprescindible para estudiar cualquier aspecto de dicha Orden a nivel mundial. La bibliografía consta de 18 obras mayores, 343 artículos científicos, 216 reseñas de libros, prólogos, artículos de diccionario, folletos, artículos de prensa, programas de fiestas y exposiciones, poesías y varia, publicados en revistas de su especialidad desde 1963 a 1998. Nada de extrañar, si tenemos en cuenta que además de ejercer su profesión de notario, es profesor de derecho en la Universidad madrileña de San Pablo, miembro correspondiente de varias academias, empezando por la Real de Historia, miembro de muchas y diversas fundaciones, sociedades y casas regionales, políglota, viajero universal, maestro, humanista y amigo de toda clase de saber. La amistad con que me honra desde hace más de cinco lustros detiene mi pluma por no parecer adulator, pero este libro de su Biobibliografía elimina cualquier viso de parcialidad por mi parte. Y esperemos que en sus años jubilaes nos regale con otras obras valiosas, fruto de sus muchos estudios y literatura y de la paciencia benedictina, que aun siendo seglar, casado y padre de tres hijos, ha impregnado su laboriosidad, sin ejemplar viviente.

E. ZARAGOZA

Hélène TROPÉ, *La formation des enfants orphelins à Valence (xve-xviii siècles). Le cas du Collège impérial Saint-Vincent-Ferrier*. Préface d'Augustin Redondo. (Textes et Documents du CRES, VIII). Paris, Presses de la Sorbonne Nouvelle 1998. 417 pp., ils.

Novedosa aportación al estudio de la formación educativa de los niños huérfanos en la España del Siglo de Oro, realizada a través de una minuciosa y documentada investigación sobre el «Colegio imperial de los niños huérfanos de San Vicente Ferrer», de la ciudad de Valencia. La autora examina los orígenes y desarrollo de dicha institución benéfica y docente (fundada en 1410) y ofrece también valiosas noticias sobre la vida cotidiana que se desarrollaba en el interior del colegio: higiene, vestuario, alimentación, ceremonias y fiestas, etc. Seguidamente añade un análisis pormenorizado de las diversas condiciones para la inserción social, durante los siglos xv, xvi y sobre todo xvii, de este grupo marginal, en que se procuraba evitar su caída en la mendicidad o la delincuencia. La monografía se completa con un extenso apéndice documental (cf. pp. 288-369), una relación de fuentes y bibliografía (en pp. 371-404), y un índice de nombres y lugares (en pp. 405-410).

A.S.T.

Juan-Manuel ABASCAL PALAZÓN, *Fidel Fita (1835-1918). Su legado documental en la Real Academia de la Historia*. Madrid, Real Academia de la Historia 1998. 282 pp., il., fot.

Catalogación del conjunto de cartas, manuscritos, fotografías y recortes de prensa que el erudito e historiador jesuita Fidel Fita y Colomé (Arenys de Mar 1835 - Madrid 1918), legó a la Real Academia de la Historia, con la cual colaboró asiduamente desde 1865 (fue elegido en 1878 académico numerario, y accedió a la Dirección de la Academia como sucesor de Menéndez Pelayo en 1912), hasta el año de su muerte, acaecida en Madrid el año 1918. El volumen aporta un esbozo biográfico, muy bien documentado, del padre Fita, centrado en sus relaciones con la Academia de la Historia, así como sugerentes datos sobre su labor como epigrafista, numismata y editor de innumerables documentos para el estudio de la historia hispana de época romana y medieval y, obviamente, eclesiástica. A modo de complemento, se ofrecen unos índices de nombres y materias, muy completos, de gran utilidad para el estudio de las relaciones intelectuales con investigadores e historiadores de su época, que vemos elocuentemente reflejadas en la correspondencia epistolar conservada en los fondos de este valioso legado documental, recientemente catalogado.

V.S.

Antonio LINAGE CONDE, *Todos los monjes*. Alcalá la Real, Instituto de Historia Eclesiástica y de las Religiones 1999, 22 × 18 cms, 286 pp.

En aquesta obra el doctor Linage, magne historiador contemporani dels benedictins, ens ofereix una sèrie de temes històrico-doctrinals sobre el fenomen monàstic arreu del món, especialment a l'Índia, els budistes, jainistes i l'Islam, la frontera i la herència de la filosofia a la religió a Grècia i Roma, el llegat hebreu. Continua amb la història pròpiament dita, que recull també la llegenda del monaquisme cristià des dels seus orígens a Egipte, la seva extensió a Síria, Palestina i Caldea, la seva divisió en llengües i ritus litúrgics diversos, com ara els armenis, georgians, maronites i a l'Abisinia, examinant la contemplació, les lletres i la pregària, l'expansió del monaquisme bizantí, amb els melquites, eslaus i els prebenedictins i benedictins de parla llatina i els de ritus oriental, amb la constant unió amb la seu de Roma. I no oblida els basilians d'Occident, de ritus llatí i el fruit tardà del monacat hispà que fou l'Orde de Sant Jeroni, que afavorits pels reis tingué tanta expansió i importància a la Península Ibèrica. Es tracta, doncs, d'un llibre interessant i alhora amè, que ens dona una visió global del monaquisme actual de la mà d'un reconegut especialista en la matèria.

E. ZARAGOZA

Francisco de CASTELLVÍ, *Narraciones históricas*. [Vol.III: año 1710 - año 1711 - año 1712 - año 1713].- Edición de Josep M. Mundet i Gifre y José M. Alsina Roca.- Madrid, Fundación Francisco Elías de Tejada y Erasmo Pércopo 1999. 872 pp.

Vet ací el tercer volum de l'edició completa de l'obra sobre la Guerra de Successió hispana, fins ara inèdita, titulada: *Narraciones históricas desde el año 1700 hasta 1725. Motivos que precedieron a las turbaciones de España, [y] en particular a las de Cataluña [...] confirmadas las narraciones con documentos auténticos*, redactades per Francesc de Castellví (Montblanc 1682 - Viena 1757) entre els anys 1733-1750, mentre sofria l'exili polític per la seva condició austríaca. Aquesta obra, imprescindible per a l'estudi de la Guerra de Successió a Catalunya, tot i estar preparada per a la seva impressió i divulgació, ha esperat «pacientment», des dels arxius austríacs, la seva publicació fins els nostres dies.

El text complet de les *Narraciones* s'ha conservat, força acuradament, en diversos manuscrits conservats a Viena. Els historiadors Josep M. Mundet i Gifre i Josep M. Alsina Roca han tingut l'encert d'emprendre aquesta important tasca de publicar (amb algunes anotacions) les *Narraciones históricas* de Castellví, tot escollint el text més ben perfilat d'aquestes *Narraciones*: el Ms 937 (en cinc volums), del qual modernitzen la puntuació i l'ortografia. En la ressenya del primer i del segon volum, apareguts els anys 1997 i 1998, [Vg. *A.S.T.* 70 (1997) pp. 540-541; i 72 (1999) pp. 510-511], s'hi indicava com, molt

significativament, en el transcurs d'aquest nostre segle vintè, que ara acaba de finir, diversos historiadors de Catalunya (especialment Sanpere i Miquel), ja posaren en relleu la gran vàlua d'aquestes *Narraciones históricas* de Castellví, les quals, certíssimament, seran de gran utilitat per als investigadors de la història i mentalitat dels catalans que lluitaren a favor de Carles III d'Àustria, i àdhuc per a l'estudi de les repercussions internacionals de la Guerra de Successió hispana.

Ens alegrem molt per la prossecció de la publicació d'aquesta valuosa font per a l'estudi de les arrels tradicionals i catòliques del nostre poble que, amb una gran fe, lluità aferrissadament contra les tropes de Felip V, duc d'Anjou, durant la violent Guerra de Successió (1705-1714), talment una veritable guerra europea dels Habsburg contra els Borbó, la qual sobrepassà, de bon tros, les fronteres del Principat. En aquest tercer volum, que tracta dels fets de la Guerra de Successió dels anys 1710-1713, hi trobem precioses notícies sobre les fluctuacions de la política exterior anglesa en el conflicte successori hispà i, també, sobre les pressions (tan efectives!), que el sagaç rei Lluís XIV de França exercí secretament damunt del govern anglès per tal de fer-li canviar l'orientació de la seva política internacional i afavorir, així, els interessos de Felip V d'Anjou, i deixar els catalans sense aliats, totalment sols i desamparats, i sense massa possibilitats de resistir, reduïts pràcticament a la ciutat de Barcelona, malgrat la decisió de la Junta de Braços de resistir a ultrança.

No cal dir, tal com ja indicàvem en les ressenyes anteriors publicades dins *A.S.T.*, que aquestes *Narraciones Históricas* de Castellví hauran de ser tingudes molt en compte per a replantejar els enfocis erronis i tendenciosos amb què, tantes vegades, s'ha volgut falsejar el passat històric de la Catalunya real. Per això, esperem, doncs, que amb la publicació de les *Narraciones*, s'ajudi a restituir a Catalunya la seva autèntica consciència històrica.

Valentí SERRA

Abadía. Segunda Jornadas de Historia de la Abadía de Alcalá la Real, Jaén, Diputación Provincial, 1999, 693 pp.

Este volumen recoge las ponencias y comunicaciones presentadas al Segundo Congreso de Historia de Alcalá la Real (Jaén), dedicado al humanista doctor Antonio Linage Conde, cuya biobibliografía había publicado el Ayuntamiento alcalaíno el año anterior. En total son 40 trabajos de profesores y especialistas sobre historia, funcionamiento e irradiación de la abadía de Alcalá la Real y de sus cofradías y hermandades, sin olvidar los aspectos artísticos, musicales y económicos de la misma. Y lo mismo sobre las tres abadías exentas del obispado del Ávila y la de la Granja de San Ildefonso, y sobre las colegiadas de Villafranca del Bierzo, Medina del Campo, Zafra, Xunqueira de Ambía, Ciudad Real, Jamaica, Valladolid y otras, con las biografías de los abades de Alcalá: García Gil Manrique, Antonio Sánchez Matas, Buenaventura Fernández de

Córdoba, Juan de Ávila, Diego de Ávila, Maximiliano de Austria, Valeriano Ordóñez de Villaquirán y los sínodos alcaláinos de 1542 y 1623. Interesante resulta el volumen porque no es un *totum revolutum*, como acostumbran a ser muchos volúmenes de homenaje, sino que se centra en las abadías y colegiatas *nullius*, que son como las hermanas menores de las catedrales y no siempre han merecido la debida atención por parte de los estudiosos.

E. ZARAGOZA

Joan TUSQUETS TERRATS (†), *El què i el perquè dels dos Concilis Vaticans*. Pròl. de Jaume González-Agàpito. (De Re Historica Scripta et Documenta, 4). Barcelona, Santandreu Editor 1999. 210 pp.

Estudio, sugerentemente novedoso, sobre el origen y desarrollo de los Concilios Vaticano I y II. Se hace incapié en el impacto del Vaticano II en Cataluña, una vez elaborada una comparación, muy inteligente, entre los dos Concilios. Monseñor Tusquets, en esta obra póstuma, pone de relieve la gran importancia y trascendencia del aperturismo moderado del papa Pablo VI y ofrece unas reflexiones personales, en clave de «historia-ficción», quizás poco integradas en el conjunto del estudio, sobre las «presuntas» actitudes del filósofo Jaume Balmes ante los dos Concilios. La obra reviste un interés especial para los estudiosos del progresismo en el ámbito de la Iglesia universal y catalana.

A.S.T.

Pedro CASTILLO MALDONADO, *Los mártires hispanorromanos y su culto en la Hispania de la antigüedad tardía*. (Biblioteca de Estudios Clásicos, 11) Granada, Editorial Universidad de Granada 1999. 524 pp.

Estudio complementario a la monografía *El culto de los santos en la España romana y visigoda*, publicado por C. García, en Madrid, en el lejano 1966. Pedro Castillo Maldonado, en esta nueva investigación intenta, a partir de un estudio valorativo de las fuentes literarias, arqueológicas y epigráficas, reconstruir la persecución martirial en los diversos territorios de la Hispania tardorromana insertando, eficazmente, la historiografía en la historia; revitalizando, a la vez, la hagiografía como fuente histórica. Además, el autor, a lo largo de su investigación, pone de relieve como la veneración martirial es testigo inequívoco de la naturaleza romana del cristianismo y, a la vez, claro triunfo en la confrontación pagano-cristiana como factor determinante de la eclosión del fenómeno martirial; un legítimo sentimiento cristiano de «victoria» que encontró en el mártir el testimonio más idóneo.

Destacamos, para los lectores de *A.S.T.*, las abundantes referencias a los

trabajos de los doctores Vives Gatell (†) y Fàbrega Grau sobre pasionarios y calendarios hispánicos y, también, los trabajos sobre arqueología cristiana del profesor Pere de Palol. Finalmente, destacamos las valiosas aportaciones al estudio de la deposición de reliquias e instalaciones martiriales primarias de los mártires Acisclo, Zoilo, Eulalia de Mérida, Leocadia, Justo y Pastor, Vicente, Emeterio y Celedonio; y obviamente, en la Tarraconense, Fruitós, Auguri i Eulogi; Cugat y Feliu de Girona. Relación ordenada de fuentes y bibliografía en pp. 445-502; utilísimo apéndice gráfico en pp. 505-521. En obras de estas características se echa de menos un índice onomástico y toponímico.

V.S.

Antonio GÓMEZ COBO, *La 'Homelia in laude Ecclesiae' de Leandro de Sevilla. Estudio y valoración*. (Publicaciones del Estudio Teológico Franciscano. Serie Mayor, 28). Murcia, Editorial Espigas 1999. 755 pp.

Análisis, minucioso y pormenorizado, del texto de la *Homelia in laude Ecclesiae*, que San Leandro de Sevilla pronunció en la clausura del III Concilio de Toledo (589), cuando el rey Recaredo abjuró del arrianismo y profesó la fe católica. El autor examina el rico contenido bíblico y patristico del texto, llenando así un importante hueco en la bibliografía histórica de época visigótica. El profesor Gómez Cobo pone de relieve que el exordio y la conclusión de la «homelia» son breves, porque el orador se detiene especialmente en la demostración y en la argumentación, sobre las que está asentada toda la homilía.

Destacamos el exhaustivo estudio de las fuentes bíblicas y patristicas, así como un detenido análisis del ritmo (métrico, acentual, «bíblico» y silábico) y rima. Contiene índice de citas bíblicas y materias en pp. 719-749.

A.S.T.

Anna RICH ABAD, *La comunitat jueva de Barcelona entre 1348 i 1391 a través de la documentació notarial*. Barcelona, Fundació Noguera, Estudis 21. 1999, 445 pp. i 44 quadres.

Els barcelonins, com també altres col·lectius de les ciutats i viles de la Mediterrània, acudien al notari per tal de protocolitzar qualsevol acord amb qualsevol altre ciutadà. És per això que els instruments que contenen els protocols notariais són una font per a la història que avui ningú menysprea. Hom hi troba els individus i les col·lectivitats, les coses i les manifestacions de l'esperit. És impossible fer història (social, econòmica, cultural, material, de la dona, dels marginats, religiosa, etc.), si hom no té present aquesta font històrica. Quan hom fa ús de la documentació notarial, la pregunta que molt aviat cal fer-se és:

¿quina quantitat d'instruments o documents caldrà tenir present? No és rar el cas de treballs d'investigació fruit d'una recerca quantitativa ridícula. Aquest és el cas, per exemple, del llibre de Manuel Peña Díaz *El laberinto de los libros: Historia cultural de la Barcelona del Quinientos* (Ed. Pirámide, Madrid 1997). Manuel Peña, per als anys 1473-1500, fa ús d'una trentena de documents, de manera exclusiva inventaris «post mortem». Aquesta minsa documentació li permet fer història quantitativa: quants lectors, quins percentatges de lectors i de llibres. Doncs bé, la documentació notarial sobre el llibre, manuscrit o imprès, d'aquests anys passa del miler. Abans, doncs, de sumar, restar, multiplicar, dividir i treure els tants per cent, cal llegir.

El llibre d'Anna Rich, que aquí ressenyem, demostra la importància de la documentació notarial per a qualsevol tema d'investigació històrica i la necessitat de tenir present una quantitat de documentació que sigui significativa. L'objectiu del llibre d'Anna Rich és triple: l'estudi de la minoria jueva barcelonina, situada cronològicament entre 1348 i 1391, fent ús de la documentació notarial. Qualsevol valoració, doncs, haurà de partir d'aquests tres elements. L'autora, en la introducció, situa l'estudi, mostra els precedents historiogràfics, l'interès de les fonts notariales i el context històric, i passa tot seguit a exposar les fonts i la bibliografia, sempre completable, tot i que hem de dir que ATCA («Arxiu de Textos Catalans Antics»), per exemple, en el volum de 1982, amb els treballs de J. Perarnau i J. de Puig sobre la polèmica sobre quin era el tribunal competent en el cas dels jueus a la Corona d'Aragó de la segona meitat del segle XIV, és absent. Com tampoc es diu res de l'abundosa producció literària antijueva de l'època que estudia (J. H., «La destrucció de Jerusalem. Uns escrits apòcrifs, de cavalleries i antijueus en català de la Baixa Edat Mitjana», dins *Miscel·lània de Textos Medievals*, 5, 1989). Ens queda, per consegüent, la impressió d'una visió «ad intra» de la comunitat jueva sense quasi relació amb la part majoritària, la cristiana, de la població barcelonina. Doncs bé, la documentació notarial permet a l'autora la recomposició de la vida de la comunitat jueva a Barcelona, la seva dimensió física, en què es reflecteixen les tendències socials i les estructures jeràrquiques (51-74). Tot seguit s'estudia l'estructura familiar al si del call de Barcelona: procés matrimonial, família, grups de parentiu (75-135). Es passa després a l'estructura socioprofessional: artesans, oficis de la salut, nodrisses, servents, ensenyants, manobres, mercaders i altres (137-202). L'últim tema objecte del llibre és l'econòmic: els jueus i el recurs al préstec (203-337).

L'autora fa ús de documentació que procedeix de vint notaris: P. Amorós, J. Ballester, A. Bellver, P. Borrell, J. Eiximenis, B. Ermengol, N. de Fàbrega, J. Ferrer, A. Figuera, F. Ladernosa, A. Lledó, P. Martí, R. Morell, J. Nadal, P. d'Olm, G. d'Orta, P. de Pujol, B. Rimentol, G. de Santmartí, B. de Torre. Els protocols pertanyents a aquests notaris són 78, la majoria dels quals dipositats a l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona (AHPB) i cinc dipositats a l'Arxiu de la Catedral de Barcelona (ACB). D'aquests notaris, Bonanat Rimentol, Pere de Pujol i Nicolau de Fàbrega ocupen el primer lloc en instruments sobre afers de jueus barcelonins. Una pregunta: ¿per què ha deixat de banda, per exemple, notaris amb abundosa documentació sobre afers jueus com Francesc de Pujol, Arnau Piquer o Jaume de Trilla? Per exemple, en el manual de 1385 de Jaume

de Trilla trobem instruments sobre jueus barcelonins als folis 1r, 2r, 19v, 30r, 32v, 33v, 34r, 37v, 43v, 44r, 45r, 46r, 48v, 49r, 58r, 61r, 62r, 64v, 65r, 66r, 67r, 68r, 71r, 76r, 76v, 80r, 81r, 83r, 86r. ¿Per què l'autora no ha fet ús del fons notarial dipositat a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB)? En aquest arxiu, hom hi pot veure protocols, o fragments de protocols, de Bonanat Rimentol, Pere de Pujol i Pere Borrell, entre d'altres, amb abundosa informació sobre els afers, sobretot econòmics, dels jueus barcelonins. Aquesta documentació no consultada faria variar els resultats que reflecteixen els nombrosos quadres del llibre que il·lustren, per exemple, la segona part de les tres que formen l'estudi propiament dit del col·lectiu jueu de Barcelona, és a dir, l'estructura socioprofessional (137-202): nombre de professionals, contractes laborals dels corallers, relacions laborals que afecten els dauers, teixidors de vels, contractes d'aprenentatge de sastre, físics i cirurgians, contractes de criats, etc. Més encara, si no hagués deixat de banda el notari Francesc de Pujol, hauria pogut trobar instruments de gran interès social, com és ara la presència en la comunitat jueva, pel que fa als professionals de la salut, de no tan sols metges i cirurgians, sinó també l'actuació professional de remeieres o curanderes amb pacients esclaus i cristians i amb problemes amb la justícia en haver causat la mort d'algun client (*Manual* de 1388, f. 102v-104r).

L'autora aporta un apèndix amb 75 documents, dels quals són transcrits 59. Els documents han estat triats tenint present la seva cronologia i la tipologia o contingut. Aquests documents són, a la fi, la prova del que es diu en el llibre. ¿Què hem de dir si la transcripció dels documents és molt perfeccionable? ¿Què cal concloure si alguns dels registos no reflecteixen, almenys en alguns aspectes, el que diuen els documents? Per exemple, documents 26, 34, 36, 38, 45, 46, 51, 53, 54, etc. ¿Què cal dir si la lectura de determinades paraules és tan peculiar que el que es diu significa una relectura de la història, per exemple, econòmica? Com a exemple de transcripció, un fragment del document n. 46 (p. 398): <<expeditam declaro potis per iamdictam amicabilis compositionis quod per viam iuris cum si per viam iuris esset valde dampnosum a sumptuorum dicte pupille precipue cum dicte quo est quoddam do dubie et obscure... Attendens etiam nexus sanguinem quo dicti avus avus et neptis sunt indissolubiliter quo allegati predictis...>>. Ni la morfologia ni la sintaxi han estat respectades i, tampoc, per consegüent, la puntuació. Segons el regest del document 38 (p. 388), David Corayef i la seva muller Bonadona prometen pagar els deutes de Benvenist Bonjuha. El text, però, del document diu que els deutes són d'altri. El document 51 (p. 412) és la venda d'un violari de 30 sous. Ni en el regest ni en la transcripció apareix el preu. ¿Per què? El manuscrit ens diu que el preu va ser de 10 lliures. El document 68 (p. 422) és presentat com quelcom excepcional, quan en realitat es tracta d'un simple contracte de treball. Una atenció especial mereix el recull de documents que contenen comandes marítimes: docs. 53-65.

En haver llegit els registos, ens queda el dubte de si, per exemple, el pebre era exportat des de Catalunya a Orient o bé si era importat. La sorpresa, però, ha estat majúscula quan hem llegit que amb el producte de la comanda un mercader havia de comprar i portar espart! ¿Espart? Regest del document 58 (p. 416): <<Gabriel Ponç i ... reconeixen portar en comanda de Mossé Bonhom

un total de trenta lliures i cinc sous i tres diners de Barcelona en bagadell o pebre per a baratar amb espart>>. Contingut del contracte segons el manuscrit: <<Gabriel Poncii... confitemur et recognoscimus vobis Mosse Bonhom, iudeo dicte civitatis ... quod portamus in vestra comanda ... ad dictas partes, triginta unam libras quinque solidos in nostro comuni (l'autora transcriu «cori», cosa que es converteix en un obstacle per a entendre el contingut de la comanda), implicare in indi bagadell et in eius deffectu in pipere per sparç, cum posse baratandi et cetera>>. L'autora ha entès que «per sparç» és el mateix que «per espart». ¿L'indi bagadell o el pebre s'ha de baratar per espart? A la pàgina 192, l'autora hi diu: <<També Salamó Gracià aporta producte d'exportació, l'espart, per tal d'obtenir pebre>>. Tot seguit, a la pàgina 193, en un quadre on consten els encomanants, els comandataris, les quantitats de les comandes i les mercaderies, torna a aparèixer l'espart.

Cal dir que en el capítol on s'estudia l'espai físic de la comunitat jueva barcelonina al call, la documentació consultada permet a l'autora anar més enllà del que se sabia fins ara. Pel que fa al capítol dedicat a l'estructura familiar, l'autora ha aprofitat molt bé la bibliografia existent i la documentació li permet certes precisions i peculiaritats de les formes de vida de la comunitat jueva barcelonina, encara que parli de normativa emanada de la Bíblia i el Talmud (p. 77). ¿Quina Bíblia? ¿Tota la «Bíblia»? ¿No hauria estat millor parlar, i fer ús, de Torà, Misnà i Talmud? Quan parla de llibres i cultura, si hagués tingut present l'obra *Llibres i lectors a la Barcelona del segle XIV*, de la mateixa col·lecció que el seu llibre, i els diversos reculls de documentació sobre l'ensenyament de lletra publicats a la revista citada ATCA de 1993 i de 1997, l'autora hauria disposat de molts documents notariais del mateix període sobre els llibres hebreus i l'ensenyament de lletra al si de la comunitat jueva de Barcelona. Les dades concretes sobre això són mínimes en el llibre d'Anna Rich. En els protocols, però, no manquen les referències a mestres i escoles. Per exemple, en el manual de 1380 de Pere Martí, un dels notaris que ha vist l'autora, podem trobar diversos documents que fan referència a dos «magistri scoliarium scientie ebrayce»: Issach de Castelló i Jucef Cofen.

¿I els esclaus al si de la comunitat jueva? L'autora aporta un sol document sobre esclaus en relació als jueus: una sarraïna és lliurada en penyora per un préstec. Doncs bé, els jueus barcelonins, i també els jueus vinguts de fora, compraren i vengueren esclaus, seguint en això la pràctica dels cristians barcelonins. Hom ho pot veure en els protocols de diversos notaris. Una petita mostra: llibre comú de 1374 de Pere Martí i manual de 1385 de Jaume de Trilla de l'AHPB, i fragment de manuals de 1378-1397 de Pere de Coll de l'AHCB. Malgrat el que ha estat dit, l'autora ha munyit fins a l'última gota la documentació que ha vist. Això és palès quan exposa, en el capítol 5, l'estructura socioprofessional del col·lectiu jueu de Barcelona i el tema del crèdit, en el capítol 6, de jueus a cristians i de cristians a jueus, tot il·lustrant el text amb un conjunt de quadres (en total 44) que abasta tots els diversos aspectes de l'estudi, tot deixant obert l'estudi a la nova documentació que aparegui.

Malgrat el que es diu a la introducció sobre la continuïtat, no pas la integració, del col·lectiu jueu de Barcelona, després del mes de setembre de

1391, en el capítol de les conclusions l'autora parla de «desaparició dramàtica» de la comunitat jueva de Barcelona, cosa que sembla indicar la seva desaparició física. Els protocols, però, d'aquest any de 1391 i posteriors contenen instruments, i molt abundosos, sobre les activitats dels jueus ara conversos. En els protocols de notaris com Francesc de Pujol i Arnau Piquer, entre d'altres, podem veure els nous noms i la continuació d'activitats. Per exemple, Samuel Benvenist, ara dit Joan Bertran, i Bion de Piera, ara dit Francesc Bertran, segueixen amb les mateixes feines i els mateixos negocis. Més encara, els processos sobre conversos fills i néts dels quals ens parla el llibre d'Anna Rich, hauria mostrat la vida, a vegades dramàtica, d'aquells jueus ara cristians i ciutadans de Barcelona (J.H., «El procés contra el convers Nicolau Xanxo, ciutadà de Barcelona, acusat d'haver circumcidat el seu fill», dins AHAM, 13, 1992). Crec que un curt epíleg sobre això hauria evitat la impressió que l'any 1391 significa la fi de la història de la comunitat jueva de Barcelona.

Josep HERNANDO

Gonzalo FERNÁNDEZ-GALLARDO JIMÉNEZ [OFMConv.], *La supresión de los Franciscanos Conventuales de España en el marco de la política religiosa de Felipe II*. (Monografías, 74). Madrid, Fundación Universitaria Española 1999. 210 p.

Monografía, ampliamente documentada, en la cual se examinan las razones políticas de la supresión de los frailes menores conventuales (o claustrales) de los territorios hispanos en 1567. El autor, desmarcándose de la interpretación tradicional de la historiografía elaborada, «interesadamente», por la observancia franciscana, pone de relieve, a partir de la nueva documentación localizada en archivos de la Orden y del Estado (cf. pp. 199-200), como la «supresión» de los franciscanos conventuales, bajo el pretexto de ser una «reforma» religiosa que pretendía corregir la relajación interna de la rama más antigua de la Orden franciscana, debe entenderse como un destacado y apasionado capítulo de la política religiosa del rey Felipe II, monarca muy interesado en la «nacionalización» y en la cohesión interna de las Ordenes religiosas para su mayor docilidad y sumisión a los intereses de la Corona.

La monografía, a pesar del título, se refiere solamente a los conventos de la Provincia de Santiago de los Franciscanos Conventuales (Galicia, Asturias, Salamanca y Extremadura), sin examinar el alcance de la supresión en la Provincia de Aragón (Cataluña, Baleares, Aragón y Valencia); sugerente temática que debería ser tratada en un nuevo volumen dedicado a la supresión de los frailes conventuales en los reinos de la antigua Corona de Aragón, en continuidad con los estudios de la medievalista y franciscanista Jill R. Webster (no citados por el autor!), prestigiosa investigadora de los orígenes del franciscanismo en los Reinos de la Corona de Aragón hasta la famosa «Pesta Negra» de 1347; [Cf., en especial, *Els Menorets. The Franciscans in the Realms of Aragon From*

St. Francis to the Black Death, (Toronto 1993), etc.]. Complementariamente, el autor ofrece un valioso apéndice documental en las páginas 147-197, aunque se echa mucho de menos un índice de nombres y de lugares. La obra presenta un gran interés para los investigadores del franciscanismo y, también, para los interesados en el estudio de la política religiosa de los monarcas europeos de la Contra-Reforma, ofreciendo nueva luz a la «interesada» reforma de las Órdenes religiosas promovida por Felipe II.

Valentí SERRA

Vito T. GÓMEZ GARCÍA; Alfonso ESPONERA CERDÁN; Lorenzo GALMÉS MAS y Vicente FORCADA COMINS, *La Provincia dominicana de Aragón. Siete siglos de vida y misión*. (Vida y Misión, 35). Prólogo de Juan-José Gallego Salvadores. Madrid, Edibesa 1999. 251 pp.

Síntesis histórica (publicada sin anotaciones) sobre la trayectoria de la Provincia dominicana de Aragón, desde su creación (1301), hasta el reciente Capítulo Provincial de 1995. Se ofrecen noticias históricas sobre los tiempos anteriores a la constitución de esta Provincia de la Orden de Predicadores (c.a. 1219) y, también, sobre la proyección misionera en el Nuevo Mundo. A modo de apéndice se publica la serie completa de los Priors Provinciales de Aragón (cf., pp. 243-247).

A.S.T.

Napoli e le Spagne. Atti del Convegno «Francisco Elías de Tejada. Realismo giuridico e istituzioni ispano-napoletane». (Napoli, 15 maggio 1998). Nápoles-Madrid, Ed. Il giglio - Fundación Elías de Tejada 1999. 108 pp.

Conjunto de aportaciones a la historia del derecho natural hispano (en la perspectiva tomista) y, también, sobre las relaciones hispano-napolitanas durante los siglos XV-XVIII. La edición de estas «Actas» del congreso celebrado en mayo de 1998, para examinar el realismo jurídico en el amplio contexto de las relaciones hispano-italianas aporta, sobre todo, nuevos datos a propósito de la efectiva contribución del profesor Francisco Elías de Tejada y Spínola (1917-1978) a la estructuración del pensamiento político tradicionalista (en la perspectiva carlista del foralismo histórico). También se examina el tema de la «libertad» en el realismo iusfilosófico de Elías de Tejada. Se echa de menos un índice de nombres y de lugares.

A.S.T.

Testimonis de la fe amb el martiri al segle xx a l'Església de Barcelona. Barcelona, La Formiga d'Or, 2000. 226 pp.

Este libro, de 226 páginas, recoge una serie de estudios que, bajo la dirección y la coordinación del canónigo Francesc Muñoz, firman varios especialistas.

Tanto en la presentación (Francesc Muñoz), como en el epílogo (Ramon Corts i Blay) se declara el objetivo del libro: no pretende analizar exhaustivamente las circunstancias que rodearon cada uno de los martirios ni las causas que produjeron esas muertes trágicas, sino tan sólo exponer con sencillez, el trabajo de investigación. De esta manera, trata de secundar, en lo referente a la archidiócesis de Barcelona, el deseo expresado por el papa Juan Pablo II en la carta apostólica que, en 1994 y con el título de *Tertio millennio adveniente*, escribió en preparación del jubileo del año 2000: «En nuestro siglo han vuelto los mártires, con frecuencia desconocidos (...). Es preciso que las Iglesias locales hagan todo lo posible para no perder el recuerdo de quienes han sufrido el martirio, recogiendo para ello la documentación necesaria. Esto ha de tener un sentido y una elocuencia ecuménica». (núm. 37)

En consecuencia ha salido un libro sustancioso y agradable: de carácter descriptivo –quiere contar, narrar–; de un talante sereno, amical y didáctico –quiere mostrar la verdad de los hechos– y, en fin, de un estilo divulgativo –se dirige al gran público no especializado en la materia–.

Después de dos aportaciones previas para fundamentar las bases religiosas y teológicas de los mártires cristianos de todos los tiempos –la primera del cardenal Ricard M. Carles y la segunda de Don Marco Gnavi, secretario de la Comisión *Nuevos Mártires*, Roma–, vienen los autores presentando cada uno el fruto de su estudio. Proceden con orden, conocimiento y discreción y, entre todos, consiguen dar una visión global muy aceptable de lo que ha sido en la archidiócesis barcelonesa la persecución religiosa en tres momentos importantes de nuestra historia del siglo xx: la Semana Trágica de julio de 1909, los hechos de octubre de 1934 y, sobre todo, la revolución de julio de 1936 y la guerra que siguió (1936-39).

Abre la galería una breve nota histórica que da unas pinceladas generales sobre la persecución religiosa en Cataluña durante el siglo xx y presenta una selecta bibliografía referente al tema (Valentí Serra de Manresa, págs. 47-59). A la nota histórica le siguen los capítulos centrales del libro: «El bisbe Manuel Irrurita Almádoz i preveres i seminaristes en procés de beatificació per causa del martiri» (Josep Baucells i Reig, Miquel Montoliu i Martí, Jaume Riera i Rius, Francesc X. Casas Ros, Tomàs Vergés Forns, págs 63-93), «Preveres diocesans i seminaristes del bisbat de Barcelona immolats per la fe durant la persecució religiosa de 1936 a 1939» (Angel Fàbrega i Grau, págs 97-148), «Religiosos i religioses de l'archidiòcesi de Barcelona martiritzats en el transcurs del segle xx» (Ernest Zaragoza i Pascual, págs 151-191) i «Seglars testimonis de la fe a la diòcesi de Barcelona durant la revolució de 1936-39 a Catalunya» (Frederic Udina i Martorell, págs 195-218).

Los cuatro capítulos citados encuentran su base científica en el análisis que llevó a cabo el benemérito archivero diocesano Josep Sanabre (*Martirolo-*

gio de la Iglesia en la diócesis de Barcelona durante la persecución religiosa 1936-1939. Librería Religiosa, Barcelona 1943), en los testimonios que obran en los procesos de beatificación por causa del martirio y en las monografías que diócesis, congregaciones religiosas, entidades y particulares han ido sacando a la luz pública a lo largo de los años.

Bien asentado en esta documentación, cada uno de los capítulos ajusta sus contenidos al terreno previamente acotado, es decir, a la archidiócesis barcelonesa, en tanto que se esfuerza por *cuantificar*, de la manera más exacta posible, el fenómeno sociorreligioso de la persecución y de sus víctimas.

Precisamente, este empeño en aducir números, nombres, fechas y lugares -matizando siempre las diversas circunstancias- constituye, a nuestro juicio, uno de los méritos más relevantes del libro (véanse especialmente las páginas 102-148 y 187-191).

El capítulo dedicado a los seglares es francamente novedoso, porque al tratar, en concreto, de los mártires habidos durante la persecución religiosa de la guerra española de 1936 a 1939, estamos acostumbrados a pensar sólo en los eclesiásticos y religiosos/as, y apenas reparamos en los seglares. Y, sin embargo, en aquella coyuntura, un buen número de seglares cristianos confesaron su fe incluso ante la amenaza de una muerte segura. Los mataron por su significación católica; quizá porque los verdugos encontraron sus nombres en la lista de alguna asociación parroquial. No tuvieron otro delito.

Entre las asociaciones que hubieron de sufrir una persecución más dura se citan éstas tres: La *Federació de Joves Cristians de Catalunya (FJC)*, las *Congregacions Marianes* i las *Lligues de Perseverança* (págs. 198-200). Udina Martorell no puede menos que manifestar su horror al comprobar que, solamente en la diócesis de Barcelona, las inmolaciones de los *Jóvenes Cristianos de Cataluña* pasaron de 130. Naturalmente, la mayor parte de ellos eran jóvenes. Nos ha de llamar la atención el hecho de que hasta ahora, tan sólo dos o tres hayan sido objeto del proceso de beatificación. Son demasiado pocos.

El diseño de la cubierta, los grabados y las fotografías contribuyen a darle al libro la dignidad que se merece.

Siempre se pueden anotar pequeños reparos, sobre todo en orden a mejorar una futura edición. Así, conviene dejar claro quién o quiénes son los editores. Conviene también que aparezca con claridad el nombre del director o coordinador de los colaboradores del libro, porque de otra manera resulta engorroso ficharlo y citarlo. En un trabajo como éste, los capítulos han de ir enumerados, de modo que el índice sea reflejo exacto de los contenidos de la obra. Hay que ponerse de acuerdo si, en los libros redactados en catalán, el apellido Elías ha de ir o no acentuado (págs. 81, 83, 98).

Al hablar de los salesianos martirizados, se nombra a Francesc Bandrés y a Josep C. Marquès. Del primero se dice que era director, pero, tal vez sería mejor precisar que lo era de los salesianos de Barcelona-Sarrià; del segundo se dice que era inspector o provincial, pero estaría mejor no abreviar su primer apellido -Calasanz- ya que habitualmente era conocido, y se le conoce todavía, por el primer apellido y no por el segundo. José Calasanz Marqués, nacido en 1872 en Azanuy (1872), provincia de Huesca y diócesis (entonces) de Lleida,

aunque ejerció de superior provincial por espacio de once años seguidos (1925-1936) desde la sede de Barcelona-Sarrià, no fue asesinado en la Ciudad Condal –como da a entender el texto (pág. 164)– sino en Valencia, el 29 de julio de 1936. Las dos salesianas (Hijas de María Auxiliadora), a las que se alude en la página 175, no residían en el Colegio Don Bosco, sino en el colegio de Santa Dorotea, del paseo San Juan Bosco de Barcelona.

Como se ve, se trata de pequeñas deficiencias o incorrecciones que, con una breve consulta efectuada a tiempo, se podían haber evitado. Eso nos da pie para pensar que, quizá, otras congregaciones religiosas tengan también algunas observaciones para hacer.

En su conjunto el libro que hemos tenido el gusto de leer y que ahora reseñamos es valioso y enriquecedor, tanto desde el punto de vista eclesial como ciudadano. Hacía falta que estuviera en nuestras librerías. Ahora es de desear que llegue a las manos de muchos lectores.

Ramon ALBERDI

Valentí SERRA DE MANRESA, *La Província de framenors caputxins de Catalunya: de la restauració provincial a l'esclat de la guerra civil (1900-1936)*. Pròleg de Joan Bada i Elias. (Col.lectània Sant Pacià, 70). Barcelona, Facultat de Teologia de Catalunya 2000. (22 × 15 cm) 527 pp.

En l'escaïença del centenari de la restauració de la província de la Mare de Déu de Montserrat, dels framenors caputxins de Catalunya i Balears, el diligent arxiver provincial ens ha ofert aquest tercer volum de la història dels caputxins catalans, dels anys 1900-1936; el «període més ric i suggeridor» d'aquesta, segons fra Valentí Serra. El precediren altres dos volums del mateix autor, en els quals estudià els períodes 1700-1814 («de l'adveniment borbònic a la invasió napoleònica») i el 1814-1900 («la Catalunya del segle XIX»), publicats el 1996 i el 1998 respectivament.

Valentí Serra i Fornell, un caputxí manresà de quaranta-un anys –no sé si l'únic d'aquest veral que conserva l'antiga tradició d'identificar-se amb el gentilici que ens informa del seu origen– s'està acreditant com el nou gran historiador dels caputxins de Catalunya. Presents des de 1578 al nostre país, llur història és prou llarga, atzarosa i gloriosa per a brindar una temàtica abundant per al seu estudi. Fra Valentí n'ha esdevingut un recercador tenaç, compilador infatigable, analista pacient i sintetitzador correcte. La seva bibliografia sobre temes de la vida i obra dels caputxins catalans, la història dels convents, l'acció religiosa i el compromís cultural d'uns i altres és ja notablement important i interessant.

La història caputxina de Catalunya –o de la Catalunya caputxina–, pel fet de ser la d'uns autodefinits pobres menorets, no és pas una història menor, curta o gens rica; ni curta en el temps ni pobre en episodis, persones, fets i facècies. L'havien estudiada, abans d'ara, alguns dels mateixos caputxins:

Ambrós de Saldes, Andreu de Palma de Mallorca, Pacífic de Vilanova, Basili de Rubí... Fra Valentí Serra afegeix a la llista d'obres publicades sobre el tema, la història que va escrivint amb un pla de visió panoràmica global i detallada, interna i externa, analítica i sintètica. Història de primera mà, pouada en els documents i la bibliografia més solvent. Nova i renovadora, honesta i valenta.

El primer capítol comprèn un període relativament curt, puix que trenta-cinc anys són poca cosa en el context d'una història plurisecular, però dens de contingut. Explica amb minucios detall la construcció interna, «vertebració» l'anomena, i el desenvolupament de la província catalana renascuda el 1900 i ràpidament consolidada. Analitza la vida *ad intra* del col·lectiu caputxí amb la diversitat d'actituds i mentalitats que s'hi manifesten i les tensions que es produïren entre conservadors i renovadors, integristes i «modernistes», liturgistes i partidaris de formes de pietat tradicionals, frares catalanistes i els que se sentiren incòmodes en la nova situació. En l'aspecte extern, l'embranchada de l'Orde, amb noves fundacions, restauració d'alguna de les antigues i una presència cada dia més accentuada dels caputxins en el context català de l'època. Un apartat curiós d'aquest capítol duu per títol «Els caputxins de Catalunya i el modernisme teològic», en el quals es diu: «malgrat el rebuig a les idees del modernisme teològic, alguns frares caputxins n'acceptaren l'estètica».

Un capítol, per a mi molt interessant, és el segon, dedicat *als vertebradors*. Val a dir, els frares de vida i obra més destacada d'aquesta època. Unes extenses semblances dels pares Miquel d'Esplugues i Rupert M. de Manresa, indiscutibles caps de brot, i unes petites biografies dels pares Francesc de Barbens, Martí de Barcelona i altres. L'acurat estudi de llur personalitat és una documentada aportació de dades per al seu coneixement profund, des de l'honestetat i independència de l'autor, el qual ens els presenta en els aspectes positius i en els que no ho semblen tant, cara i creu d'un i altre, els claroscurs o «contradiccions dels grans homes». La qual cosa és especialment visible en les semblances dels pares Miquel i Rupert, que ens obren el camí vers quelcom com una desmitificació dels personatges —dos caputxins, tanmateix «diferents»—, amb tot respecte i la màxima objectivitat. Si bé al llarg de la monografia hi ha diverses referències a les aportacions del pare Antoni M. de Barcelona, en aquest apartat de l'obra hi trobem ha faltar un apartat a propòsit, amb la semblança del pare Antoni M., per les seves remarcables contribucions realitzades, com a escriptor, en el camp de la cultura eclesiàstica i del franciscanisme català.

La incidència en el món cultural, social i polític és el tema del tercer capítol. S'inicia amb un esment circumstanciat del diguem-ne fenomen de Pompeia (l'església i convent caputxí, de l'avinguda Diagonal de Barcelona), «l'agosarada empresa», original i inèdita, de l'esmentat Rupert M. de Manresa. La magnificència i emplaçament del nou temple, focus que volia ser de franciscanisme i renovació apostòlica, l'obra de promoció social i cultural que havia de tenir-hi acollida i impuls, àdhuc activitats esportives i d'esplai (el Colisseu Pompeia i el Club de tennis del mateix nom) no lligaven prou amb els conceptes d'espiritualitat franciscana i pobresa evangèlica dels contradictors de pare Rupert, aquell que els literats amics i admiradors saludaven com un «cardenal del Laci», «àrbitre d'elegàncies espirituals» i «exemplar d'humanisme

i d'idealitat monàstica» (expressions de Guerau de Liost, Josep Carner i Joaquim Ruyra respectivament). No manca tampoc en l'estudi que comentem una altra referència, extraordinàriament interessant, al mateix caputxí en el seu intent de «reunificar» les províncies caputxines hispanes; dit d'altra manera, desmuntar la província creada el 1900.

Ocupa el corresponent espai una exposició del franciscanisme cultural promogut pels caputxins catalans d'aquesta època, amb tres publicacions remarcables (*Estudis Franciscans*, *Crítèrion* i *Catalunya Franciscana*) i altres realitzacions. Oimés, l'activitat catequística i formes d'apostolat centrades en els convents de Barcelona, comarques catalanes i Mallorca.

El capítol quart estudia l'acció missionera a Ultramar. Fa història de la presència i activitats dels caputxins catalans a les missions de Guam i les illes Filipines, a Mèxic i altres estats de l'Amèrica Central. El vicariat apostòlic de Bluefields (Nicaragua) i la prefectura apostòlica del Caquetà (Colòmbia) s'enduen bona part del text. Parla de figures com els prelats Agustí Bernaus i Maties Solà i de l'obra etnolingüística del pare Marcel·lí de Castellví, fundador del CILEAC (Centro de Investigaciones Lingüísticas y Etnográficas de la Amazonia Colombiana).

L'obra s'acaba amb el capítol cinquè, «Els caputxins de Catalunya i la segona República», història dels anys 1931-1936. Les actituds, mentalitat i peripècies dels caputxins catalans en el període que finalitzà bruscament amb la tragèdia del juliol de 1936. «L'esclat de la guerra civil» del que es fa esment en el subtítol d'aquest valuós estudi d'un jove frare menoret que no el va veure ni el visqué, però que té ben conegut per l'anàlisi acurada que està fent de «notícies de primeríssim ordre». Esperem la publicació dels resultats del seu diligent treball. Ens ho ha promès en l'últim paràgraf d'aquest tercer volum (auguri d'un quart i potser també del cinquè) de la història dels caputxins de Catalunya que, necessàriament, l'autor haurà de prosseguir, car la postura dels frares davant la segona República, juntament amb l'estudi de l'impacte de la persecució religiosa i guerra civil en el marc de la província de framenors caputxins de Catalunya, queda només esbossat.

Josep M. GASOL

J. M. MARTÍ BONET, *Història de l'Església Medieval, naixement, infantesa i joventut d'Europa*. Barcelona, Arxiu Diocesà de Barcelona 2000.

Cal començar potser amb el seu inici breu del propi llibre, on recolzant-se en el Sant Pare, recorda que ha parlat de la necessitat de purificar la memòria de l'Església; confia l'autor d'aquest extens llibre (té 732 pàgines) en que aquest servirà per trobar-hi amb sinceritat i objectivitat una nova història. És un treball extens, amb moltes dades i rics apèndixs. L'autor d'aquest gran llibre és el doctor Josep Ma. Martí Bonet, que ha pogut aprofitar, com ens explica, la seva llarga docència a les aules de Gent Gran (Universitat de Barcelona), a l'Institut de Ciències Religioses, a Barcelona (Facultat de Teologia de Catalunya) i

nombroses conferències; el Dr. Martí Bonet és canonge de la santa església catedral de Barcelona i director de l'Arxiu Episcopal i del Museu Diocesà.

Sempre és de gran satisfacció poder referir-nos a la història de la Santa Mare Església, però més encara quan es tracta de l'època a la qual he dedicat llargs anys de recerca i docència: l'edat mitjana. El llibre que comentem sobre història de l'Església medieval ens ofereix, a més, un subtítol que ens confirma sense dubte la tan coneguda convicció dels orígens d'Europa.

El llibre que amb tant de treball ha escrit el col·lega Martí Bonet és una publicació de divulgació, com ho demostra la manca de notes, encara que la rica bibliografia, de la que parlarem després, l'hi dona un cert nivell d'erudició; a la vegada, podem dir que aquesta qualitat de divulgació va acompanyada d'una divisió del llibre en quatre grans parts: «Naixença de l'Església i antecedents», «Causes negatives i positives del naixement», «Infància d'Europa. Gran Reforma» i «Joventut d'Europa». Dites parts encaixen en la seva interpretació en distintes èpoques de l'Església medieval, és a dir, des de l'època romana i, sobretot, al voltant de la decadència de l'Imperi romà, fins el segle VIII; en aquesta època es descabdella l'evolució de les institucions durant els segles V-VIII i la fusió dels pobles romans i gots en els nous temps; la segona època seria la de les causes del naixement d'Europa, és a dir, des de les intempestives ruptures a la conca de la Mediterrània (de Mahoma i la Guerra Santa, Concili de Trullà, any 692) i amb la naixença d'Europa a la nit de Nadal del 800; així tindriem el segon apartat, gran capítol II que començaria el segle VI fins el VIII. El tercer apartat, «La Infància d'Europa. Calia una gran Reforma», comprendria el segle X i XI, recordant el Segle de Ferro i els intents de Reforma d'una primera època i fins a l'aplicació ben clara d'aquella, ja al segle XII. Finalment, el darrer gran capítol, el IV, es caracteritza per la recerca dels valors evangèlics i és l'època de la «Joventut d'Europa». És el període que en diem la Baixa Edat Mitjana (segles XII-XV).

Al marge d'aquesta presentació del llibre, segons la interpretació de períodes que hem trobat, l'interès del llibre del doctor Martí Bonet rau especialment en dos apèndixs; el primer amb la relació del papes de l'Edat Mitjana des de l'any 687, amb el papa Sergi I, fins a Martí V, l'any 431. El segon apèndix es dedica a l'episcopologi de Barcelona (anys 666-1410). Es remarca que el primer conegut bisbe, Idaci, participà al Concili de Toledo de l'any 683; i acaba amb el bisbe Saperà (Francesc Climent) al 1430 (sic). Cal esmentar que de cadascun dels dits bisbes hi ha una nota bibliogràfica que generalment reproduïx els valiosos llibres d'Aymerich, Puig i Flórez.

El llibre, però, té un tercer apèndix on es descabdellen unes reflexions bibliogràfiques finals, on s'al·ludeix a l'acció que el Sant Pare actual va fer el passat mes de març, de genolls, demanant perdó per l'actuació dels seus fills al llarg de la història. Amb motiu d'aquest perdó demanat pel Papa, comenta alguns dels cismes que patí l'Església durant de l'Edat Mitjana i esmenta els cismes des d'Esteve III (any 767) a Benet XIV; també escriu sobre l'elecció dels papes i explica com s'elegien des d'un principi amb l'acció lliure del clergat i del poble fidel; però a l'elecció, començaren després a intervenir-hi els poders polítics. L'autor s'extén en aquests aspectes de la vida papal sobre dimissions o

renúncies, des de sant Celestí V fins a poder esmentar dinou papes que fins el 1309 renunciaren o dimitiren.

Encara hi ha alguns aspectes del papat, com el que anomena «Els punts negres del papa en l'època medieval», fent-ne al·lusió a una trentena amb aquesta trista relació, des d'Adrià I (any 772) a Bonifaci VIII (any 1294). Un altre comentari apareix a continuació sobre *confessió de lloança a Déu i acció de gràcies* en què, basant-se en l'homilia del Sant Pare actual sobre el perdó, a què abans al·ludíem, ofereix un conjunt de raons i cites al voltant de «l'esplèndida collita de santedat, impuls missioner i lliurament total al Crist i al pròxim». D'altra part, l'autor en aquest llarg tercer apèndix però també breu (encara que sovint l'extensió és important) amb l'epíleg comença a presentar en catorze pàgines, els punts positius més preeminents de l'Església citant en cinquanta dos reduïts paràgrafs des de les al·lusions a sant Ambròs i sant Agustí fins a Bonifaci VIII; tanca aquests punts positius en un comentari sobre el cent nou papes que van de Sergi I a Bonifaci VIII, dels quals dotze foren canonitzats i cinc beatificats i arriba a donar noves dates des dels temps de Sant Pere (mort l'any 68).

A la fi es tanca aquest llarguíssim tercer apèndix, que resulta d'un gran interès, amb les *perspectives* valentes i esperançadores (ara sí que breus), recolzant-se en la ploma i manifestacions de Joan Pau II i el Vaticà II. Clou així els llargs comentaris amb una sèrie de preguntes sobre *l'equilibri del primat de Pere, l'eficàcia dels concilis, retorn de les eleccions canòniques i harmonització de les diverses civilitzacions, cultures i costums amb el Cristianisme*. L'apèndix es tanca amb l'encapçalament amb fragments del salm 104.

El llibre té a la fi una llarga i molt completa bibliografia assenyalada en apartats distints: manuals, llibres relatius als temes i molt abundants en cadacun d'aquests. Les cites dels autors s'esmenten en ordre alfabètic dels temes. A la fi apareix un detallat índex onomàstic, molt acurat, índex que ocupa trenta dos pàgines a dos espais. Malgrat l'anunciat d'un índex onomàstic, es recullen també noms d'institucions, la Pia Almoina, Santa Seu i molt topònims.

El llibre queda enriquit, a més, amb dues fotografies de color, a la portada una Majestat del segle XII del Museu Diocesà i a la contraportada s'hi representa Innocenci III del Museu Vaticà; a més, hi ha quaranta làmines a tota plana corresponent als quaranta temes del llibre i també quatre làmines més: una que representa a Sant Pere de Vilanova del Vallès del segle XI, una altra de la porta principal de la catedral de Barcelona, una tercera que reproduïx el bisbe Ponç de Gualba (a la Catedral) i la darrera en la que apareix el Sant Pare Joan Pau II.

L'extraordinària extensió del llibre i la riquesa també extraordinària de dades i referències a tants personatges i esdeveniments de l'Església durant la rica època medieval conviden a una lectura del llibre que a més pot servir contínuament com a consulta de diversos punts de l'evolució de l'Església en aquells temps.

Frederic UDINA MARTORELL

Jordi VILAMALA SALVANS, *Sant Julià de Vilatorrada. Vida quotidiana i activitat econòmica (1550-1720)*. (Sèrie Monografies, 10). Pròleg de Joan Bada i Elias. Vic, Patronat d'Estudis Osonencs 2000. 150 pp., fots.

Estudio, realizado con documentación de archivo, sobre la vida cotidiana, eclesial, económica y social en la demarcación parroquial de Sant Julià de Vilatorrada durante la época moderna (años 1550-1720), con un estudio comparativo con la parroquia sufragánea vecina de Sant Martí de Riudeperes, ambas en la comarca catalana de Osona, cerca de Vic (Barcelona). Interesantes noticias inéditas relacionadas con las guerras, hambrunas, pestes y bandolerismo que afectaron gravemente a la sociedad rural catalana del siglo xvii. Relación ordenada de fuentes (consuetas, visitas pastorales, libros sacramentales, manuales notariales, etc.) en pp. 141-143. Tablas y gráficos, a modo de complemento, en pp. 123-130. Breve apéndice documental en pp. 131-140.

V.S.

Memoria Ecclesiae XVI, Actas del XIV Congreso de la Asociación [de Archiveros de la Iglesia en España]. Oviedo, 2000, 16 × 20 cm, 590 pp. ilustr.

Este volumen contiene la primera parte de las Actas del XIV Congreso de la Asociación de Archiveros de la Iglesia en España, celebrado en Barcelona del 13 al 17 de setiembre de 1998, con el tema «Arte y archivos de la Iglesia», al que acudieron 150 especialistas, en su mayor parte archiveros eclesiásticos de España, Portugal e Italia. Su edición ha sido preparada por Agustín Hevia Ballina, que hace la presentación del volumen, seguida de las que hicieron en el Congreso José M. Martí Bonet, presidente de dicha Asociación de archiveros, el señor obispo de León, presidente de la Comisión, y el Emmo. Cardenal Carles, arzobispo de Barcelona, a fuer de anfitrión.

El volumen recoge las siete ponencias y las 62 comunicaciones de estudiosos y especialistas sobre los distintos campos del arte religioso, desde la arquitectura, la escultura y la pintura, pasando por las vidrieras de la catedral de Salamanca, la encuadración e iluminación de cantoriales y libros litúrgicos, los ornamentos, etc., a base de los archivos fotográficos, los libros de fábrica, las actas capitulares, las legislaciones al respecto y las visitas pastorales. Y así vemos como se trata del arte y culto de san Vicente y del estado de los templos en Cataluña, y del museo etnográfico-misional de los capuchinos catalanes, sin olvidar los sellos eclesiásticos, parroquiales y hagiográficos, las advocaciones marianas, las cartas de profesión iluminadas, el reliquiario de Gradefes, la construcción de capillas y altares en Zaragoza, las corrientes de religiosidad popular en las artes plásticas y la continuación del santoral hispano-mozárabe, en esta ocasión de la diócesis de Albarracín. Y también la biografía de algunos artistas, como las de los benedictinos vallisoletanos (siglos xv-xix). Los temas tratados son interesantes, tanto por las fuentes y noticias que aportan para el conocimiento del arte religioso, del cual la Iglesia siempre fue mecenas y custo-

dia y de sus fuentes, que tratados por especialistas ayudan a conocer la importancia y el valor, aun pastoral y catequético, del arte que llena muchas iglesias, a pesar de haber sufrido notablemente en las guerras y revoluciones pasadas.

E. ZARAGOZA

Ignacio JERICÓ BERMEJO, *Domingo Báñez. Teología de la infidelidad en paganos y herejes (1584)*. Madrid, Revista Agustiniiana 2000. 486 pp.

Sugerente y documentado análisis sobre los contenidos del comentario a la Suma Teológica de Tomás de Aquino que, en el lejano 1584, publicó el célebre profesor de la Universidad de Salamanca, Domingo Báñez, O.P. (1518-1604): *De Fide, Spe et Charitate [...] Scholastica commentaria in Secundam Secundae Angelici Doctoris partem*, etc., donde se aborda, tenazmente, la problemática teológica a propósito de la infidelidad de paganos y herejes, ante las nuevas realidades del siglo XVI (la evangelización de los indios de América y la defensa de la fe católica frente a los reformadores protestantes). A lo largo de la monografía, Jericó Bermejo pone de relieve, y documenta ampliamente, la valiosa aportación teológica de Domingo Báñez, excelente continuador (no mero repetidor o comentarista) de la obra teológica de los grandes maestros Agustín de Hipona y Tomás de Aquino. Complementariamente se ofrece un apartado introductorio en pp. 25-61, junto a un completo índice de nombres en pp. 481-486. Interesante contribución a la historia de la teología europea y, en particular, a la escuela hispana de los «Salmanticenses».

A.S.T.

«*Fovenda Sacra Liturgia*». *Miscelànea en honor del Dr Pere Farnés*, Barcelona, Centre de Pastoral Litúrgica, 2000. 532 pp.

Amb motiu del cinquantè aniversari de l'ordenació presbiterial i del setanta-cinquè de baptisme del doctor Pere Farnés Scherer, tres institucions que li són especialment properes li han ofert una miscel·lània: es tracta de l'Institut Superior de Litúrgica de Barcelona, de l'Institut de Teologia Espiritual de Barcelona, i del Centre de Pastoral Litúrgica de Barcelona. Del primer és actualment professor emèrit, del segon és el director, i del Centre de Pastoral Litúrgica, que ha assumit la preparació i l'edició del llibre, el professor Farnés n'és un dels seus cofundadors i n'ha estat president en diverses etapes.

Trenta-dos articles formen el conjunt de la miscel·lània, amb estudis de persones vinculades a les tres institucions que han propiciat aquest llibre, i també treballs d'alguns membres de l'«Asociación Española de profesores de Liturgia», i altres estudiosos, coneixedors tots ells de la persona i de l'obra del doctor Farnés.

Mons. Pere Tena fa la presentació del conjunt de l'obra, a manera d'«Ofertorio», i Juan Antonio Gracia dibuixa el «Perfil» de la persona de l'homenatjat, arran de l'amistat que els uneix d'ençà de la seva època d'estudiants a París. I, encara, en aquest pòrtic del llibre, podem trobar un bon conjunt de dades del doctor Farnés: dates més significatives, activitats especialment rellevants i un elenc força complet de les seves publicacions, llibres i articles, i d'aquests darrers sobretot els de les revistes *Liturgia y Espiritualidad* (abans *Oración de las Horas*) y *Phase*.

El conjunt dels estudis inclosos en la miscel·lània es distribueix en sis apartats. El primer, «Historia y reforma» inclou set articles d'autors prou reconeguts com Adalbert Franquesa, Evangelista Vilanova i Hilari Raguer, els quals tracten aspectes varis del treball que dugué a terme el Vaticà II en la reforma litúrgica. També Pere Llabrés, hi contribueix amb un estudi sobre la restauració de la catedral de Mallorca propiciada pel bisbe Pere Joan Campins l'any 1904, com a testimoni de la connexió d'aquest prelat mallorquí al moviment litúrgic. Manuel González i Francesc Xavier Parés presenten dos treballs fruit de la investigació arran de la tesi doctoral de cadascú: el primer és una contribució a l'estudi de l'ordinari de la missa en l'obra del Beato de Liébana, i el segon aporta un treball sobre els rituals presbiterials: identitat, origen, evolució, contingut. Aurelió García ofereix en el seu article un ampli ventall de qüestions arran de l'expressió litúrgica «secundi meriti munus», la qual cosa el porta a estudiar «el segundo grado del ministerio sacerdotal», tot destacant-se les vicissituds històriques i el contingut més teològic i litúrgic del prebiterat.

El segon apartat del llibre està dedicat a la «Teologia litúrgica», amb estudis de Félix María Arocena, amb una aproximació propedèutica i fonamental a la litúrgia com a Misteri; de Mercè Cerezo, on expressa la identitat de l'Ofici diví com a veu de l'Església i alhora veu Crist, posant un accent particular en l'Ofici monàstic com a punt important en la història i sentit d'aquesta pregària eclesial. Avelino Cayón estudia les categories de memorial i epiclesi en l'eucologia major dels sacraments; finalment, Joan Llopis escriu sobre el valor pastoral de les rúbriques, defensant-ne la seva funcionalitat i flexibilitat.

L'«Eucaristia» agrupa quatre articles, en el que és el tercer bloc dintre de la miscel·lània. Joan Bellavista fa un estudi des de la història, i, especialment, arran de la reforma del Vaticà II dels ritus inicials de l'Ordre de la missa, postulant la seva futura simplificació. Ignasi M. Fossas estudia el paper dels ministres de la litúrgia de la Paraula, des dels formularis de la benedicció del lector i del salmista en els llibres litúrgics romans. Un bon resum del que ens ha deixat la història sobre aquesta qüestió. José Aldazábal presenta un treball sobre el llenguatge corporal en el relat de la institució de l'eucaristia en el cor de la pregària eucarística. Defensa un sa equilibri entre l'expressivitat gestual i el respecte a la identitat de cada moment, subratllant la clara primacia en aquest context de la presència de l'esdeveniment pasqual sobre el d'adoració. I, encara, aquí Josep M. Soler i Canals fa una pregona exposició de la importància del cant de comunió per a la mistagogia de la celebració eucarística.

El quart apartat de l'obra està dedicat a la «Litúrgia de las Horas» amb estudis de Julián López, Gabriel Ramis, Francesc Xavier Aróztegui, Bernardo

Velado i Rufino María Grández, aquest dos darrers tractant la temàtica dels himnes, i Miquel Gros, amb una interessant aportació sobre l'antiga admonició «dies dominicus» de l'Ofici matinal hispànic.

Pel que fa al cinquè grup de treballs, porta per títol «Año litúrgico». Les aportacions són de Ramiro González, José A. Goenaga, Ángel G. Gómez, Alexandre Olivar, el qual, com a bon coneixedor de la predicació cristiana antiga, presenta un curiós treball sobre com predicadors bizantins explicaven l'episodi de l'Anunciació el 25 de març. També és remarcable el treball de Joan Esquerda, en tractar de l'any litúrgic en els sermons de sant Joan d'Àvila, i el del professor de Sagrada Escripura Armand Puig, on fa una proposta sobre la conveniència de revisar els leccionaris litúrgics, tot proposant una estructuració de les lectures del temps pasqual a partir de l'evangeli de cada diumenge.

Finalment, el darrer apartat està dedicat a l'«Espiritualidad», amb articles de reconeguts noms en aquest àmbit com són Jesús Castellano, Pedro Fernández, Gerard Soler i Pere Montagut, el qual fa una molt bona presentació dels reptes espirituals que té l'Església davant del nou mil·lenni. Jaume González Padrós presenta una proposta de formació litúrgica per als futurs sacerdots; un pla on, de la mà dels documents del Magisteri sobre aquesta matèria, queden distribuïts els principals continguts que els seminaristes han d'aprendre en l'arc dels seus anys de preparació teològica, a fi d'assegurar un exercici competent del propi ministeri després de l'ordenació.

En fi, es tracta d'una obra de molta riquesa i varietat. No endebades estem davant d'una miscel·lània, la qual cosa ens parla de barreja, tant pel que fa als continguts explanats, com també a la seva importància i forma expositiva.

La gran majoria dels articles estan escrits en llengua castellana (24). Només 8 són en català, els quals, però, presenten al final un breu resum també en castellà, per a facilitar la comprensió als lectors d'aquesta llengua. De fet, ningú que conegui les particularitats d'una miscel·lània no s'estranyarà de la varietat en aquest punt.

En definitiva, es tracta d'una obra que recull material abundant i de notable importància en els diversos apartats ja exposats, que demana tenir un lloc en totes les biblioteques dels amants dels estudis litúrgics en la seva accepció més ampla. Les efemèrides del doctor Pere Farnés, esmentades al començament, ens n'han brindat l'ocasió. Enhorabona!

Jaume GONZÁLEZ I PADRÓS

Frederic RAURELL, *L'antimodernisme i el cardenal Vives i Tutó*. (Col·lectània Sant Pacià, 71). Barcelona, Facultat de Teologia de Catalunya, 2000 (22 × 15,5 cm), 687 pp., fots.

Ens trobem aparentment davant d'una monografia sòlidament documentada. Tanmateix, una lectura atenta del volum ens fa veure que hi abunden les repeticions, així com llargs fragments transcrits de l'*Enchiridion Symbolorum*

—com si fos molt difícil de trobar un «Denzinger» a les biblioteques (Vg., per exemple, les pp. 64-65, on hi ha transcrits, sencers, els núms. 3401 al 3419)—amb la presència sovintejada de sumaris i d'índexs complets d'obres ja editades (vg. a tall d'exemple les pp. 192-197, on hi ha, íntegrament, l'índex general d'una obra publicada l'any 1950), i àdhuc amb la reproducció d'articles enciclopèdics, sencers, d'obres ben usuals i conegudes, presents a bona part de les sales de referència de les biblioteques eclesiàstiques, com el *Diccionario de Historia Eclesiástica de España* (vg. pp. 18-22), o el *Dictionnaire de Spiritualité* (vg. pp. 99-101), etc. i, molt repetidament, amb la constant transcripció de pàgines i pàgines d'obres de fàcil localització, com és, per exemple, la coneguda biografia de sant Pius X que escriví el P. Girolamo Dal Gal, publicada a Pàdua l'any 1951 (vg. pp. 226-228), etc.

L'autor, Frederic Raurell (Barcelona 1930), caputxí de la Província de Catalunya i professor de Sagrada Escriptura, intenta provar una hipòtesi seva, molt personal i no suficientment documentada, consistent a voler reduir la incidència directa del cardenal caputxí Josep de Calassanç Vives i Tutó en la lluita antimodernista durant el pontificat del Papa Pius X. Al llarg de la monografia, l'autor, amb una lectura forçada de la documentació, textos i estudis, en funció d'una idea preconcebuda, es dedica, repetidament i insistent (en contra de la documentació recopilada per ell mateix i dels estudis dels especialistes del modernisme teològic!), a afirmar que a propòsit de «les responsabilitats del cardenal Vives i Tutó en la lluita antimodernista, hi ha molts tòpics i pocs documents» (p. 383). De fet, el mateix Raurell reproduïx facsimilament llargs fragments (vg. les pp. 265-317 del volum ací ressenyat) de la *Romana Beatificationis et Canonizationis Servi Dei Pii Papae X. Disquisitio...* (Typis Polyglottis Vaticanis, 1950) on, en la «Deposició» del pare Jules Saubat —i només a tall de mostra— hi llegim textualment, a propòsit de les amistats del fundador de la «Sodalitium Pianum», monsenyor Benigni: «On juge encore un homme à ses amis. Pour n'en nommer que quelques uns: les Cardinaux Vivès, De Lai, Boggiani, Sevin, Mgr. Sabadel (Pie de Langogne), Caron, Gilbert, Volpi...» (vg. p. 290). Semblantment, també, en la «Risposta Confidenziale di Mons. Benigni al cardinale Sbarretti circa l'inchiesta sul 'Sodalitium Pianum'» efectuada l'any 1921 a Umberto Benigni, hi llegim: «Il *Sodalitium Pianum*, da me fondato verso il 1909, per la difesa religiosa contro i nemici specialmente interni (Modernisti) ecc. [...] Il compianto Cardinal Vives, Prefetto della S.C. dei Religiosi, e benevolentissimo per il S[odalitium] P[ianum], aveva ricevuto, etc.» (vg. pp. 295-298), fragments que juntament amb molts d'altres, confirmen la relació, d'altra banda prou coneguda, entre Benigni i el cardenal Vives; relació i amistat que, més avall, veurem confirmada quan tractem de la documentació no examinada per Raurell.

Amb l'excepció dels documents inèdits del «Fondo Benigni» de l'Arxiu Secret Vaticà (vg. pp. 438-464) —segons l'autor «és ben poc el que [sobre el cardenal Vives] es troba en l'esmentat fons» (vg. p. 385)— hem d'indicar que, després d'una lectura atenta, i a semblança del que escriví el cardenal Vives sobre el modernisme, Frederic Raurell «no diu res de nou ni de diferent» (vg. p. 88). Amb tot, l'autor malda esforçadament per descobrir una figura inexistent

del cardenal de Llavaneres, la qual l'autor imagina «oculta darrera una muntanya de tòpics hagiogràfics o de prejudicis que s'han anat arrossegant» (vg. p. 11).

Allò que més sorprèn historiadors, arxivers i documentalistes, a propòsit d'aquest nou estudi «hagiografiant i panegiritzant» sobre Vives i Tutó (vg. p. 16), limitat a voler rebaixar les responsabilitats del purpurat caputxí en els excessos de la repressió antimodernista, és l'*exclusió* que fa Raurell dels arxius i biblioteques de casa nostra, on es conserva part de l'arxiu i biblioteca personal del prelat i del seu primer secretari. No és cert, doncs, allò que llegim a la p. 637: «manca un arxiu personal d'aquest caputxí de Llavaneres». Allí, entre els documents de l'arxiu personal que s'han pogut conservar, l'autor hi hauria trobat textos epistolars dels cardenals Ferrata i Di Pietro, per exemple i, àdhuc, de monsenyor Benigni, els quals li haurien aclarit força la «presumpta [sic] amistat amb Umberto Benigni» (vg. p. 260). Aquest, juntament amb el cardenal Vives i amb el seu primer secretari, el pare Rupert M. de Manresa, treballà en l'edició de l'obra completa de sant Albert Magne (vg. carta d'Umberto Benigni a Rupert M. de Manresa, datada a Roma el 24 de gener de 1902, conservada a l'Arxiu Provincial dels Caputxins de Catalunya). A més, a l'esmentat arxiu, s'hi troben, també, suggeridores cartes del cardenal Merry del Val que desmenteixen allò que Raurell afirma rotundament, sense citar cap document: «les relacions entre Vives i Tutó i Merry del Val no foren mai [sic] cordials» (vg. p. 37). Només, a tall d'exemple, transcriurem ací un fragment d'una carta escrita abans de la *Pascendi* i una altra de després, en plena crisi modernista. En la primera, hi llegim: «Mi amado Sr. Cardenal. He visto a V.E. [que] está muy resfriado, le ruego encarecidamente que se cuide mucho, mucho...» (carta de R. Merry del Val a J.C. Vives i Tutó, datada a Roma el 14 novembre 1904, conservada a l'Arxiu Provincial dels Caputxins de Catalunya) on, a tall d'amic, el cardenal Merry del Val es preocupa per la salut del Cardenal Vives. La segona és una nota reservada on, tot demanant Merry del Val (secretari d'Estat) de veure's i conversar amb Vives i Tutó, li escriu: «tengo conocimiento del documento secreto y creo indispensable que hable detenidamente con V.E. sobre el asunto» i, tot seguit, una nota remissòria: «devuelvo los dos importantes documentos. He hecho preparar una carta [...] y luego Gasparri la llevará a V.E. que la vea. Siguiendo el consejo de V.E. escribí, etc.» (Id., Roma 12 octubre 1912), etc.

Pel que fa als fons bibliogràfics no examinats per Raurell, cal esmentar els de la modesta, però molt significativa, biblioteca «Hispano-Caputxina», els quals li haurien aportat el coneixement directe d'algunes obres del fons antimodernista de la biblioteca personal de Vives i Tutó i del seu secretari Rupert M. de Manresa, algunes amb interessants anotacions marginals, com serien, a tall d'exemple, el primer «Catecisme» sobre el modernisme que escriví J.B. Lemius, *Catéchisme sur le modernisme d'après l'encyclique «Pascendi Dominici Gregis» de S.S. Pie X*, (París 1907), juntament amb la versió castellana –amb una carta introductòria del cardenal Merry del Val– titulada *Catecismo sobre el modernismo según la encíclica «Pascendi Dominici Gregis» de S.S. Pio X*, (Barcelona 1908), o bé els interessants treballs antimodernistes de C. Carbone, *De Modernistarum doctrinis. Tractatus philosophico-theologicus*, (Roma 1909);

d'A. Colletti, *Studi critici sul modernismo*, (Torino 1908), i també de Mons. F. Heiner, *Il Decreto «Lamentabili sane exitu» della S. Congregazione del S. Ufficio in data 3 luglio 1907, concernente la dottrina de' Modernisti e contenente la condanna de' loro errori*, (Roma 1908), aquest darrer, dedicat pel traductor, monsenyor Germano Straniero, al papa Pius X «nella fausta ricorrenza del suo sacerdotale giubileo», i també amb una carta de presentació del Cardenal Merry del Val, datada a Roma el 21 de desembre de 1907, etc.

Finalment, en les pàgines de les recents obres d'història caputxina, al·ludides al llarg de la monografia, i desqualificades per Raurell com a «cronaca di pettegolezzi», talment una mena «de sainete madrileño» (vg. p. 105), s'hi pot descobrir, entre moltes altres coses, que el pare Manuel de Cuevas, del qual ens parla Raurell a les pàgines 110-112 del llibre que ressenyem, és un pseudònim del caputxí Miquel d'Esplugues, emprat en alguns dels treballs publicats a la *Revista de Estudios Franciscanos* (sobretot quan polemitzà amb Unamuno), i que el famós científic i «prograssista» pare Francesc de Barbens, l'any 1910 guanyà el premi antimodernista ofert, precisament, pel cardenal Vives en l'escaïença de les festes del centenari de la naixença del filòsof vigatà Jaume Balmes, per a guardonar la millor obra que refutés els errors modernistes amb textos de Jaume Balmes i Duns Scot, etc.

No direm res de l'excursus primer o apèndix (vg. pp. 527-589), dedicat a menystenir i desacreditar la figura del papa sant Pius X, que forma part del santoral de la nostra Església, i que Raurell s'atreveix a presentar com «un home sempre idèntic a si mateix», marcat tothora per la «intransigència vèneta» (p. 558); i acabarem aquesta nostra recensió crítica tot indicant que l'índex d'autors (vg. pp. 653-687) està elaborat sense cap mena de criteri i, a més, conté molts errors, com la confusió entre sant Gaietà de Thiene (vg. a la p. 657: «Cayetano, T. sant») amb el cardenal Gaietà (Tomàs de Vio), o bé confondre el pare Fidel de Pamplona amb el pare José María de Elizondo (vg. p. 659), o bé alfabetitzar, alhora, bé i malament, el mateix personatge, per exemple, el pare Pío de Mondreganes (la meitat de les referències del qual han de cercar-se per Pío de Mondreganes, i l'altra meitat per Mondreganes, P. de; o bé, semblantment Pie de Langogne, i Langogne, P. de) i, sobretot, no catalanitzar tots els noms propis, per exemple, a la p. 679 hi ha seguits: Tomàs d'Aquino, Tomàs Becket i Tommaso da Celano, etc.

Esperem que l'autor, en la monografia més àmplia que ens promet sobre «modernisme i recerca bíblica» (vg. p. 9), pugui oferir-nos una síntesi més nexada i harmonitzada, sense tants textos intrascendents, que interfereixen i fan feixuga la lectura, principalment la presència, com ja s'ha esmentat, de tants articles enciclopèdics i fragments de llibres de fàcil localització a les biblioteques.

Valentí SERRA DE MANRESA

Ramón ORLANDIS DESPUIG (S.J.), *Pensamientos y ocurrencias*. Barcelona, Editorial Balmes 2000. 406 pp.

Recopilación de varios escritos, ya publicados, del pensador y erudito jesuita Ramón Orlandis Despuig (1873-1958), seleccionados en ocasión del 75 aniversario de la creación de la institución confesional Schola Cordis Jesu, que el pare Orlandis fundó en Barcelona en 1925. También, además de algunos trabajos de tema filosófico, se ofrecen enjundiosos artículos de Ramón Orlandis sobre aspectos diversos de la historia y espiritualidad de los Ejercicios Espirituales ignacianos, así como, complementariamente, un conjunto de artículos biográficos sobre la vida y actividades pastorales de Ramón Orlandis, entre los que destaca el de José M. Romero Baró sobre las cuatro etapas en la vida de Ramón Orlandis (cf., pp. 23-33).

El volumen presenta un interés especial para los especialistas de los Ejercicios Espirituales y, sobre todo, para los que se dedican a reflexionar a propósito de la sobrenaturalidad y la Teología de la Historia. Hubiera sido conveniente completar la recopilación con un índice toponímico, onomástico y de materias.

A.S.T.

Ursula VONES-LIEBANSTEIN, *Saint-Ruf und Spanien*, París, Col. Bibliotheca Victorina, VI, 2 vols, de 24 × 18 cms. i 949 pp., ilust.

Es tracta de la tesi doctoral que el 1992 l'autora defensà a la facultat de filosofia de la Universitat de Colònia. L'obra està dividida en quatre parts, dues en cada volum. La primera part és l'estudi de l'expansió dels canonges regulars agustinians de Sant Ruf d'Avinyó a la Península Ibèrica els segles XI-XII, basant-se en la documentació existent als arxius francesos i espanyols, especialment catalans, amb la corresponent bibliografia temàtica, per cert molt completa. Començà estudiant la política eclesiàstica de la reforma agustiniana de Sant Ruf d'Avinyó el segle XI i a Catalunya a partir del comte Bernat II de Besalú que fundà la canònica de Santa Maria de Besalú. Tractà també la de Sant Vicenç de Cardona, la reforma del bisbe de Vic, Berenguer Seniofre de Lluçà, que a més de la implantació de la reforma canonical al seu títol viguetà, l'extengué a Santa Maria de l'Estany, Santa Maria de Manresa, Santa Maria de Manlleu, Sant Joan de les Abadesses, Sant Jaume de Calaf i Sant Tomàs de Riudeperes. També estudià la reforma dels bisbes barcelonins, Bertran a Sant Adrià de Besós i a la catedral, i Sant Oleguer, antic abat de Sant Adrià de Besós i a la catedral, i Sant Oleguer, antic abat de Sant Adrià i de Sant Ruf. La segona part tracta del viatge de l'abat Nicolau d'Avinyó a Catalunya el 1148 per visitar les canòniques de Cardona, Terrassa i Marmellar; la política eclesiàstica del comte Berenguer IV i la implantació de la regla avinyonesa a Sant Ruf de Lleida i a les catedrals de Tarragona i Tortosa, després de la reconquesta del domini dels àrabs. Tracta

també de la introducció de la reforma avinyonesa a Castella –de fet només Sant Miguel de Escalada (León)– per obra del rei Alfons VII i de la seva germana Sancha de Castella i de la implantació de les constitucions avinyoneses a Sant Ruf de Lleida, a Santa Creu de Coimbra i a Castellnou al Rosselló.

El segon volum, conté la tercera i quarta part. La tercera conté la regesta documental i la bibliografia dels priorats de Santa Maria de Besalú, Santa Maria de Terrassa i Sant Ruf de Lleida amb llurs priorats. La quarta regesta dels priorats hispans esments, més els de San Miguel de Escalada, Santa Maria de Sant Feliu d'Amunt, Sant Pere de Castellnou, i Sant Miquel de Marmellar, i fa anota documentalment que els capítols catedrals Tarragona i Tortosa es regien també per les constitucions avinyoneses, igualment que els monestirs de Cardona, Sant Joan de les Abadesses i l'Espirà Aglí. Acaba el segon volum, amb l'índex completíssim de llocs i de persones, amb mapes de l'expansió de Sant Ruf i de les possessions de les canòniques de Besalú, Terrassa i Escalada. Es tracta d'una obra seriosa, recolzada en les fonts documentals i bibliografia existents que historia la implantació i primera difusió de la regla i vida canonical avinyonesa a Catalunya als segles XI-XII, si bé la vida canonical agustiniana a Catalunya era més extensa, perquè hi havia els canonges aquisgranesos i els del Sant Sepulcre, tots els quals perduraren esllanguidament fins el 1592, que veient impossible el seu redreçament segons les normes de Trento, Climent VIII secularitzà totes les abadies, priorats i pabordies canòniques, acabant-se així a Catalunya la vida canonical regular agustiniana, que tants bons fruits havia reportat a la reforma de la vida religiosa als segles XI i XII. Val la pena felicitar doncs a l'autora, perquè ve a cobrir el buit que hi havia en aquest punt a la història religiosa de casa nostra, tot i que no ha pogut recollir a la bibliografia alguns treballs posteriors sobre els canonges regulars, com ara el meu treball: «*Los monasterios de canónigos regulares de Sant Agustín de Cataluña* a la *Revista Agustiniana* 37 (1996) 661-721, que de fet recull el publicat anteriorment a *Studia monastica* i que l'autora ja coneixia, tot i que aquesta documentació fa referència al segle XVI i no pas las segles XI i XII.

E. ZARAGOZA

Giulio CIPOLLONE (Ed.), *La Liberazione dei 'Cattivi' tra cristianità e Islam oltre la Crociata e il Gihad: tolleranza e servizio umanitario*. (Collectanea Archivi Vaticani, 46). Città del Vaticano, Archivio Segreto Vaticano, 2000. 844 pp., láms.

Presentamos, para los lectores de *A.S.T.*, esta modélica publicación de las Actas del congreso interdisciplinar, de carácter histórico, celebrado en Roma los días 16 al 19 de septiembre de 1998, sobre los orígenes y primer desarrollo de la orden trinitaria, organizado en ocasión del VIII Centenario de la aprobación de la Regla trinitaria, redactada por san Juan de Mata para el nuevo «Ordo Sanctae Trinitatis et captivorum», aprobada por el papa Inocencio III el 17 de

diciembre de 1198, y confirmada por Honorio III el 9 de febrero de 1217. El texto de las presentes actas nos ofrece valiosas aportaciones sobre las relaciones entre cristianismo e islam en época medieval, presentando un gran interés para los investigadores de la historia de las Cruzadas y, sobre todo, por los historiadores interesados por la sugestiva temática de redención y liberación de cautivos en territorios islámicos.

Buena parte del congreso se dedicó al estudio del texto y contexto de la Regla trinitaria de 1198, especialmente el contexto provenzal y parisino, ofreciendo la edición crítica del texto, tomada de los Registros Vaticanos (vg. Archivo Segreto Vaticano, *Reg. Vat.* 4, ff. 126 v - 128 r.). También se añade el texto completo de la confirmación de la Regla, junto con el texto de la Regla revisada, por disposición del papa Urbano IV, en mayo de 1263 (y, finalmente, aprobada por Clemente IV el 7 de diciembre de 1267), indicando las variantes textuales (vg. pp. 72-117).

Del conjunto de las actas revisten un interés muy especial las ponencias del coordinador del Congreso, padre Giulio Cipollone, del capuchino Ottaviano Schmucki y las de los medievalistas André Vauchez y Josep Hernando. El religioso trinitario Giulio Cipollone examina el modelo cristiano de redención y liberación propio de la Regla de los Trinitarios (vg. pp. 345-384). El padre Schmucki ofrece un estudio comparativo entre la Regla de Juan de Mata y la de Francisco de Asís (Vg. pp. 219-244), señalando las semejanzas y diferencias entre la actitud de los trinitarios y franciscanos ante el islam, además de brindarnos un modélico análisis de las fuentes literarias y contenidos de ambos textos legislativos. Con su maestría habitual, André Vauchez trata del fenómeno medieval de los pobres, la pobreza y las obras de misericordia, situando la regla de los Trinitarios entre innovación y tradición (vg. pp. 257-262). Josep Hernando, profesor de la Universidad de Barcelona, especialista en temas de historia económica de la sociedad medieval, analiza el tema de la «*tertia pars*» en la Regla de los Trinitarios para el rescate de cautivos (vg. p. 263-308), indicando que se trataba de una forma de inversión económica de espíritu netamente evangélico, paradójico y muy singular, que se diferenciaba del espíritu de la época (que buscaba el enriquecimiento), puesto que la «*tertia pars*» de los bienes –intocable por prescripción de la Regla– debía ser destinada por los trinitarios, íntegramente, a la liberación de los cautivos. Esta prescripción de la «*tertia pars*», tal como demuestra matemáticamente Josep Hernando, era un sistema económico inviable, probando que el estricto cumplimiento de la Regla trinitaria –por lo que respecta a la «*tertia pars*»– no se podía observar, surgiendo, muy pronto, la necesidad de una suavización de la división tripartita en el sentido aritmético, habiendo de disminuir, los Trinitarios, por exigencias financieras, el tercio asignado a los cautivos.

En el apartado de las comunicaciones revisten un gran interés las de Felice Accrocca y de Maria Stella Calò. Accrocca analiza la presencia de la Trinidad en los escritos de san Francisco de Asís (vg. pp. 419-437); y Stella Calò desarrolló la interesantísima temática de «La scelta dell'asino, cavalcatura del dio disarmato» (Vg. pp. 477-500), ofreciendo claves de comprensión de la metodología redentora de los trinitarios, altamente sugestivas.

Las ilustraciones y láminas de facsímiles que acompañan el texto, son de una gran calidad y belleza (vg. pp. 387-416: «Iconografía di Liberazione» y, también, vg. pp. 489-500). El volumen contiene, complementariamente, un utilísimo índice analítico en pp. 825-840, que lo convierten en un filón riquísimo de datos y noticias interesantísimas para los investigadores de la historia social y eclesiástica en época medieval.

Valentí SERRA

Joan COSTA I BOU, *Nació i nacionalismes. Una reflexió en el marc del Magisteri pontifici contemporani*. Barcelona, M&M Euroeditors - Facultat de Teologia de Catalunya 2000. 254 pp.

Mn. Joan Costa (1961) recull en aquesta documentada obra les aportacions doctrinals de l'Església en el camp de la teoria de les nacionalitats. Ho fa en un moment de maduresa intel·lectual, complementant la seva vocació sacerdotal amb una matèria empeltada de modernitat i desenvolupament científic, com és el seu títol d'enginyer en telecomunicacions. Fe, Ciència i Humanitats s'apleguen en una obra i en una trajectòria personal.

Manta vegada hem sentit a dir que al nostre país ens manca reflexió sobre els fets nacionals i el seu desenvolupament i realització. L'obra de Mn. Joan Costa i Bou ho desmenteix i ho fa prenent, no la reflexió de l'Església catalana sobre la realitat nacional que l'envolta, sinó centrant-se sobre la perspectiva de les reflexions i la doctrina emanada del Papat. Per tant, aquesta reflexió ens acompanya com a cristians catalans. I sentir-se acompanyat, en aquest cas internacionalment, és un factor important per afirmar-se com a col·lectiu. En aquesta obra es manté i s'amplia el fons del pensament del Bisbe Torras, quan afirmava que la religió com la pàtria s'entronca amb les realitats que emanen d'allò no imposat, sinó sedimentat pel pas dels anys («aliances naturals o originals», en paraules de Joan Pau II).

Un altre aspecte a destacar és el recull de les aportacions en aquest àmbit dels papes Lleó XIII fins a Joan Pau II, que influeixen òbviament en les iniciatives de l'Església a Catalunya, quan disposem d'un estudi històric sobre les aportacions dels cristians a la realització nacional catalana aquest material haurà de ser tingut en compte com a material necessari per entendre la validesa de les seves demandes i l'orientació del seu pensament.

L'obra, amb una profusa aportació documental, es divideix en tres grans apartats «Aspectes polítics i filosòfico-morals», «La Doctrina Social de l'Església» i «El Bé comú i el Bé propi. Orientacions per al context europeu i espanyol» i un dels seus avantatges és que combina la reflexió i les aportacions de l'Església amb la clau dels fets nacionals d'avui. La seva paraula resta plena de vigència en el món d'avui.

Dins de l'actual Papat, com bé assenyala mossèn Costa, trobem una especial sensibilitat als drets de les nacionalitats, tot i que en el nostre cas no poguem

percebre aquesta amb gestos en la promoció de la nostra llengua, per exemple amb motiu dels grans missatges pontificis. La llengua pròpia, la necessària per la pastoral i per la seva transmissió, és a l'hora l'expressió material de la nació, i aquesta esdevé la «gran educadora».

Troblem prou casos del compromís de l'Església catalana per la llengua, no cal que parlem dels aspectes més presents, o d'aquells que influeixen més directament el nostre present. Recordem, cenyint-nos al segle XIX i XX, les apreciacions de Joan Fuster sobre l'aportació de sant Antoni M. a la predicació popular en la llengua del poble català de mitjan dinou; la importància que tingué la intervenció del bisbe de Barcelona Josep Morgades en la defensa de l'ensenyament del catecisme en català i el conseqüent Decret Romanones oposant-s'hi per tal de començar a estendre la influència de la primera xarxa d'escoles i ensenyances catalanes, sovint sense característiques confessionals o bé la iniciativa de l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana de catalanitzar els ensenyaments dels seminaris de les diòcesis dels Països Catalans seguint les indicacions de Lleó XIII. També voldria destacar, finalment, les opinions recollides sobre el concepte bo de patriotisme, on s'imposa el mateix respecte per la pròpia existència nacional com la d'altres realitats. Incidint especialment, a l'esguard dels conflictes nacionalitaris de la fi de mil·lenni, en la doble necessitat de reconèixer i promoure els drets culturals d'aquests realitats i, a l'hora, evitar-ne impulsos expansionistes i no democràtics.

En suma, el llibre de mossèn Costa ens apropa amb un llenguatge entenedor a la percepció de l'Església sobre la realitat de les nacions i ens dona la dimensió teòrica d'un Papa que ha hagut de patir la incomprensió dels totalitarismes sobre les nacions dominades, com la Polònia de fins fa ben poc anys.

Lluís DURAN